

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗ

ΤΟ ΑΡΘΡΟ ΤΗΣ ΣΟΥΔΑΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΛΟΥΚΙΑΝΟ

ΚΑΙ Ο ΑΡΕΘΑΣ

[ΛΕΥΚΗ ΣΕΛΙΔΑ]

Λίγες είναι οι μαρτυρίες που έχουμε από τὴν ἀρχαιότητα γιὰ τὸν Λουκιανὸν ἀπὸ τὰ Σαμόσατα. Πληροφορίες γιὰ τὴν ζωὴν του βρίσκουμε πολλὲς μέσα στὰ ἔργα του, ἵδιαίτερα στὸ Περὶ τοῦ ἐνυπνίου ἥτοι Βίος Λουκιανοῦ καὶ στὸ Δις κατηγορούμενος, ἔξω δμως ἀπὸ αὐτὰ ἢ μόνη πηγὴ ποὺ μᾶς δίνει βιογραφικὰ στοιχεῖα είναι ἡ Σούδα στὴ λ. Λουκιανὸς (Λ 683 ADLER). Παραθέτω τὸ κείμενο τοῦ ἀρθρου τῆς Σούδας καὶ τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς A. ADLER.¹

Λουκιανός, Σαμοσατεύς, ὁ ἐπικληθεὶς βλάσφημος ἢ δύσφημος, ἢ ἄθεος εἰπεῖν μᾶλλον, ὅτι ἐν τοῖς διαλόγοις αὐτοῦ γελοῖα είναι καὶ τὰ περὶ τῶν θείων εἰδημένα παρατίθεται. γέγονε δὲ ἐπὶ τοῦ Καίσαρος Τραϊανοῦ καὶ ἐπέκεινα. ἦν δὲ οὗτος τοπὸν δικηγόρος ἐν Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας, δυσπραγήσας δ' ἐν τούτῳ ἐπὶ τὸ λογογραφεῖν ἐτράπη καὶ γέγραπται αὐτῷ ἄπειρα. τελευτῆσαι δὲ αὐτὸν λόγος ὑπὸ κυνῶν, ἐπεὶ κατὰ τῆς ἀληθείας ἐλύττησεν εἰς γὰρ τὸν Περεγρίνον βίον καθάπτεται τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ αὐτὸν βλασφημεῖ τὸν Χριστὸν ὁ παμμίαρος. διὸ καὶ τῆς λύττης ποιὰς ἀρκούσας ἐν τῷ παρόντι δέδωκεν, ἐν δὲ τῷ μέλλοντι ἀληρονόμος τοῦ αἰωνίου πνοὸς μετὰ τοῦ Σατανᾶ γενήσεται.

2 ἢ — μᾶλλον om. AV mg. A^r M; οὐαὶ αὐτῷ, ὅτι ἀσπαστὸν τοῦτο ἤγιόσατο καὶ πολὺ παρετράπη τῆς εὐθείας καὶ βασιλικῆς ὁδοῦ mg. add. A^r GM; pro εὐθείας — ὁδοῦ εὐσεβείας A^r είναι del. Flach 3 Τραϊανοῦ] vitium perspexit Rhode Kl. Schr. 1, 129 9 τῆς] Περεγρίνον add. V 10 μετὰ τοῦ Σατανᾶ om. V

Μὲ τὴν πρώτην ἀνάγνωσην διαπιστώνει κανεὶς ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀρθρου τὸ ἀποτελεῖ μιὰ ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Λουκιανοῦ, γεμάτη μίσος καὶ ἐμπάθεια. Γιατί δμως ὁ συντάκτης τοῦ ἀρθρου νὰ ἔχει αὐτὴ τὴν ἐχθρικὴν διάθεσην; Εἴναι τὸ ἀρθρο αὐτὸν μεμονωμένη περίπτωση ἢ δείχνει τὴ στάση μιᾶς ὀλόκληρης ἱστορικῆς περιόδου ἀπέναντι στὸν Λουκιανό; Ἐπὸ ποὺ καὶ πότε ἀρχίζει αὐτὴ ἢ πολεμικὴ διάθεση; Αὐτὰ τὰ ἐρωτηματικὰ ἥταν ποὺ ἔδωσαν τὴν ἀφορμὴν νὰ γραφτεῖ αὐτὴ ἢ μελέτη.

Γιὰ τὶς παραπομπὲς σὲ περιοδικὰ χρησιμοποιοῦνται οἱ συντομογραφίες τῶν τελευταίων τόμων τοῦ *L'Année Philologique*. Οἱ τίτλοι τῶν παλαιότερων περιοδικῶν, ποὺ δὲν περιέχονται στοὺς τόμους αὐτούς, ἀναγράφονται ὀλόκληροι.

Τὸ καθαρὸν βιογραφικὸν τμῆμα τοῦ ἀρθρου (γέγονε δὲ...ἀπειρα) περιορίζεται στὸ νὰ καθορίσει τὴν χρονικὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς² τοῦ Λουκιανοῦ καὶ νὰ μᾶς πληροφορήσει γιὰ τὴν δικαινικὴν δραστηριότητά του στὴν Ἀντιόχεια,³ τὴν στροφὴν του σὲ συγγραφικὸν ἔργο καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἔργων του. Παλαιότεροι φιλόλογοι, καὶ ἴδιαίτερα ὁ P. M. BOLDERMAN,⁴ θεώρησαν ἀξιόπιστες τὶς μαρτυρίες αὐτές, στὰ νεώτερα χρόνια δὲν ὁ H. D. BETZ⁵ καὶ ὁ J. SCHWARTZ⁶ τὶς θεώρησαν χωρὶς ἱστορικὴ ἀξία. Ἐμᾶς βέβαια δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ αὐτὸν τὸ τμῆμα τοῦ ἀρθρου.⁷

Ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Λουκιανοῦ χωρίζεται σὲ δύο μέρη. Τὸ πρῶτο (ὅτι ἐπικληθεὶς...παρατίθεται) ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο χαρακτηρισμούς, βλάσφημος καὶ δύσφημος — μερικὰ χφφ προσθέτουν καὶ τρίτο: ἄθεος —, καὶ μιὰ αἰτιολόγηση γιὰ τοὺς χαρακτηρισμούς αὐτούς. Τὸ δεύτερο (τελευτῆσαι δὲ...γενηήσεται), πολὺ πιὸ ἐμπαθές, περιέχει μιὰ διήγηση (λόγος) γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Λουκιανοῦ, τὴν ἐξήγηση τῆς αἰτίας αὐτοῦ τοῦ φρικτοῦ θανάτου, καὶ μιὰ πρόρρηση τῆς μελλοντικῆς του τύχης μετὰ τὸ θάνατο.

Ἡ διήγηση αὐτὴ γιὰ τὸ σπαραγμὸν τοῦ Λουκιανοῦ ἀπὸ σκυλιὰ συζητήθηκε ἀρκετὰ ἀπὸ τοὺς φιλολόγους. Κανένας βέβαια, οὕτε στὰ παλαιότερα⁸ οὕτε στὰ νεώτερα⁹ χρόνια, δὲν τὴν θεώρησε ἀληθινή, ἔγιναν δὲν προσπάθειες

2. Τὴν παρατήρηση δι τοῦ στὴν περίπτωση αὐτὴ γέγονε = ἦκμαζεν τὴν ἔκανε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ E. ROHDE, «*Gégone in den Biographica des Suidas*», *RhM* 33 (1878), 173-175 (= *Kleine Schriften*, I, Tübingen und Leipzig 1901, σσ. 128-129).

3. Ὁ E. ROHDE, *Der griechische Roman und seine Vorläufer*, Leipzig 1914 (φωτ. ἀνατ. Hildesheim 1960), σ. 339, σημ. 2, ὑποθέτει δι τὴν ἡ πληροφορία αὐτὴ θὰ προέρχεται ἀπὸ κάποιον μεταγενέστερο πού, γράφοντας ἱστορία τῆς σοφιστικῆς, συμπεριέλαβε σ' αὐτὴν καὶ βιογραφία τοῦ Λουκιανοῦ.

4. P. M. BOLDERMAN, *Studia Lucianeum*, Lugduni - Batavorum 1893, σσ. 15-19.

5. H. D. BETZ, *Lukian von Samosata und das Neue Testament. Religionsgeschichtliche und paränetische Parallelen. Ein Beitrag zum Corpus Hellenisticum Novi Testamenti*, Berlin 1961, σ. 3.

6. J. SCHWARTZ, *Biographie de Lucien de Samosate*, Bruxelles 1965, σ. 9, σημ. 2.

7. Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες βλ. A. DAUB, *Studien zu den Biographika des Suidas*, Freiburg i. Br. und Tübingen 1882 (φωτ. ἀνατ. Hildesheim 1972), σσ. 63-65, καὶ P. M. BOLDERMAN, δ.π., σσ. 15-19.

8. Βλ. λ.χ. J. BOURDELOT, *Luciani Samosatensis Philosophi opera omnia quae extant*, Lutetiae Parisiorum 1615, στὸ κεφ. «*Luciani Samosatensis Philosophi vita*»; «*Nec sanior eorum opinio qui a canibus laceratum asseverarunt*», καὶ I. F. REITZ, *Sylloge de aetate, vita scriptisque Luciani*, στὴν ἔκδ. T. HEMSTERHUYSEN - I. F. REITZ, *Luciani Samosatensis opera*, 1. τόμος, Biponti 1789, σ. LXIV: «*A canibus vero laceratum, fabulam esse, nullis testimoniis probandam...satis est certum*».

9. Βλ. λ.χ. R. HELM, «*Lukianos*», *RE* 13 (1927), 1728: «*die Parallele mit Euripides...verweisen das ins Reich der Legende*», καὶ H. D. BETZ, δ.π., σ. 3: «*Aus einer Legende (λόγος) stammt der Bericht über den Tod des Lukian*».

νὰ βρεθεῖ ἡ προέλευσή της. Ἡδη στὰ 1862 ὁ F. FRITZSCHE¹⁰ εἶχε σημειώσει στὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσής του στὸ Περὶ τῆς Περεγρίνου τελευτῆς 2, στὴ φράση ἀλλ' ὅλιγον δεῖν ὑπὸ τῶν κυνικῶν ἐγώ σοι διεσπάσθη ὥσπερ ὁ Ἀκταῖων ὑπὸ τῶν κυνῶν ή ὁ ἀνεψιός αὐτοῦ ὁ Πενθεὺς ὑπὸ τῶν Μαινάδων: «ex hoc ipso l. compositum videtur mendacium, quod habet Suidas s. Λουκιανός». Στὰ 1879 ὁ J. BERNAYS¹¹ ὑποστήριξε ὅτι αὐτὴ ἡ διήγηση ἀπηχεῖ τὸ μίσος τῶν κυνικῶν φιλοσόφων γιὰ τὸν Λουκιανό. Τρία χρόνια ἀργότερα ὁ M. CROISET¹² παρατήρησε ὅτι τὰ σκυλιὰ τῆς διήγησης τὰ εἶχε ἐπινοήσει ὁ Ἰδιος ὁ Λουκιανός: «Il avait dit que les Cyniques avaient failli le mettre en pièces; on a pris les Cyniques pour des chiens et l'intention pour le fait». Ἡ ἀναφορὰ ἦταν καὶ πάλι στὸ χωρίο ποὺ εἶχε ἐπισημάνει ὁ F. FRITZSCHE, χωρὶς δύναμης νὰ γίνεται λόγος γι' αὐτόν. Ἀγνοώντας τὸν F. FRITZSCHE καὶ τὸν M. CROISET ὁ O. CRUSIUS¹³ ἔκανε πάλι τὴ συσχέτιση ἀνάμεσα στὴ διήγηση τῆς Σούδας καὶ στὸ παραπάνω χωρίο, παρατηρώντας ὅτι αὐτὸ εἶχε ξεφύγει ἀπὸ τὴν προσοχὴ τοῦ J. BERNAYS. Τὴ συσχέτιση αὐτὴ τὴ δέχτηκε λίγο ἀργότερα καὶ ὁ W. NESTLE,¹⁴ κάνοντας ἀναφορὰ μόνο στὸν O. CRUSIUS. Τὴν ἴδια ἀποψήν ὑποστήριξε καὶ ὁ K. MEISER,¹⁵ ἔκφράζοντας τὴ διαφωνία του μὲ τὸν J. BERNAYS.

Οἱ W. SCHMID καὶ O. STÄHLIN, στὴν ἐπαυξημένη κατὰ πολὺ ἔκδοσή τους τῆς γραμματολογίας τοῦ W. CHRIST, ὑποστήριξαν ὅτι ὁ σπαραγμὸς δὲν ἦταν ἀλληγορία τῆς ἔχθρότητας τῶν κυνικῶν, ἀλλὰ ἡ τιμωρία ἐνὸς ἀθεϊστῆ γιὰ τὴν κριτικὴ ποὺ ἀσκησε στὴ θρησκεία.¹⁶ Τὸ θέμα αὐτὸ τοῦ θεομάχου τὸ μελέτησε ὁ W. NESTLE, «Legenden vom Tod der Gottesverächter», *Archiv für Religionswissenschaft* 33 (1936), 246-269, καὶ κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ τιμωρία καὶ ὁ θάνατος τοῦ θεομάχου, τοῦ ἀνθρώπου ποὺ δὲν σεβάστηκε ἢ ποὺ πολέμησε τὸ θεῖον, ἀποτελεῖ μοτίβο ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ μυθολογία, περνάει σὲ ἱστορικὰ πρόσωπα τῆς ἀρχαιότητας, καὶ συνεχίζεται στὴ χριστιανικὴ ἐπο-

10. F. FRITZSCHE, *Lucianus Samosatensis*, 1. τόμος, 2. μέρος, Rostochii 1862, σ. 70.

11. J. BERNAYS, *Lucian und die Kyniker*, Berlin 1879, σ. 52.

12. M. CROISET, *Essai sur la vie et les œuvres de Lucien*, Paris 1882, σσ. 39-40.

13. O. CRUSIUS, «Ad Plutarchi de proverbiis Alexandrinorum libellum nuper repertum», *Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik* 135 (1887), 252, καὶ τοῦ Ἰδιου, *Ad Plutarchi de proverbiis Alexandrinorum libellum commentarius*, Tübingen 1895, σ. 61 (ἀνατυπωμένο στὸ *Corpus Paroemiographorum Graecorum, Supplementum*, Hildesheim 1961).

14. W. NESTLE, «Die Legenden vom Tode des Euripides», *Philologus* 57 (1898), 141. Ὁ Ἰδιος ἐπανέλαβε τὴν ἀποψην αὐτὴν καὶ στὸ «Legenden vom Tod der Gottesverächter», *Archiv für Religionswissenschaft* 33 (1936), 261.

15. K. MEISER, «Studien zu Lukian», *SBAW* 1906, 298.

16. W. CHRIST - W. SCHMID - O. STÄHLIN, *Geschichte der griechischen Literatur*, II 2, München 1924, σ. 715. Ὁ Αντίθετα ὁ W. CHRIST, *Geschichte der griechischen Literatur*, München 1890, σ. 615, εἶχε ὑποστηρίξει τὴν ἀποψην γιὰ τὴν ἔχθρότητα τῶν κυνικῶν.

χή. Είδικά στὴν περίπτωση τοῦ Λουκιανοῦ, γράφει, μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὸ πέρασμα τοῦ μοτίβου ἀπὸ τὸν θεομάχο τῆς ἀρχαιότητας στὸν πολέμιο τοῦ χριστιανισμοῦ.¹⁷ "Οσο γιὰ τὸν τρόπο τοῦ θανάτου, ὁ σπαραγμὸς προέρχεται ἀπὸ τὴ διονυσιακὴ λατρεία καὶ προεκτάθηκε σὲ δύο ιστορικὰ πρόσωπα, τὸν Εὐριπίδη καὶ τὸν Λουκιανό.¹⁸ Μὲ τὴν ἀποψῆ αὐτῆ συμφώνησε τελευταῖα καὶ ὁ H. D. BETZ (δ.π., σ. 3): «Die Legende beschreibt also den Tod des Lukian mit dem Motiv des schrecklichen Todes des Gottesfeindes». Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴ συζήτηση ἡταν δτι ὁ θάνατος τοῦ Λουκιανοῦ βρίσκεται μέσα στὰ πλαίσια ἐνὸς εὐρύτερου μοτίβου, καὶ ὁ συγκεκριμένος τρόπος τοῦ σπαραγμοῦ προηλθε τὸν ιερὸν τοῦ Λουκιανοῦ (π. Ηερεγρ. 2). Πῶς δημος ἔφτασε στὴ Σούδα ἡ διήγηση αὐτῆ; Τὸ ἔρωτημα αὐτὸ μᾶς διδηγεῖ στὴν ἔξεταση τῶν πηγῶν τοῦ ἄρθρου.

Η A. ADLER στὴν ἔκδοσή της τῆς Σούδας σημειώνει στὸ περιθώριο ὡς πηγὴ τοῦ ἄρθρου Λουκιανὸς (Λ 683) τὸν Ἡσύχιο τὸν Μιλήσιο, ἀλλὰ στὸ ὑπόμνημα ποὺ ἀφορᾶ τὶς πηγὲς διαβάζουμε: «τελευτῆσαι sq. Hesychio abiudicavit Flach». Ο Ἡσύχιος ὁ Μιλήσιος (6. αἰ. μ.Χ.) εἶχε γράψει ἐνα ἔργο μὲ τίτλο Ὀνοματολόγος ἢ Πίναξ τῶν ἐν παιδείᾳ ὀνομαστῶν, ποὺ περιεῖχε βιογραφίες μὴ χριστιανῶν συγγραφέων.¹⁹ Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 9. αἰ. μ.Χ. κάποιος ἔκανε μιὰ ἐπιτομὴ αὐτοῦ τοῦ ἔργου καὶ πρόσθεσε σ' αὐτὴν καὶ βιογραφίες χριστιανῶν συγγραφέων.²⁰ Αὐτὴ ἡ ἐπιτομὴ ἡταν ἡ κυριότερη πηγὴ τῶν βιογραφικῶν ἄρθρων τῆς Σούδας.²¹ Σωστὰ λοιπὸν παρατήρησε ὁ F. NIETZSCHE²² δτι, δπου συναντοῦμε στὰ βιογραφικὰ τῆς Σούδας ἔχθρικὲς παρατηρήσεις γιὰ ἔθνικούς, αὐτὲς δὲν μπορεῖ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἡσύχιο. Σύμφωνα μὲ τὸν F. NIETZSCHE ὁρισμένοι ἔπαινοι καὶ ψόγοι, δπως λ.χ. τοῦ Λουκιανοῦ, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδοθοῦν στὸν Σουΐδα.²³ Μὲ τὴν ἀποψῆ αὐτῆ συμφώνησε ὁ

17. W. NESTLE, δ.π., σ. 261.

18. "Ο.π., σ. 268. Η δμοιότητα τοῦ τρόπου θανάτου τοῦ Λουκιανοῦ καὶ τοῦ Εὐριπίδη εἶχε προσεχτεῖ πολὺ νωρίς. Τὴν ἐπισημαίνει ἡδη ὁ I. A. FABRICIUS, *Bibliotheca Graeca*, 5. τόμος, Hamburgi 1796, σ. 327, σημ. m.

19. Βλ. Σούδα στὴ λ. Ἡσύχιος Μιλήσιος (H 611 ADLER): ...εἰς δὲ τὸν Πίνακα τῶν ἐν παιδείᾳ λαμφάντων ἐκκλησιαστικῶν διδασκάλων οἰδενός μημονεύει· ὡς ἐκ τούτου ὑπάρχοιαν παρέχειν μὴ εἶναι αὐτὸν Χριστιανόν, ἀλλὰ τῆς Ἑλληνικῆς ματαιοπονίας ἀνάπλεων.

20. Βλ. H. SCHULTZ, *Hesychios. 10*, RE 8 (1913), 1323-1324.

21. Βλ. A. ADLER, *Suidae Lexicon*, pars I, Lipsiae 1928, Prolegomena, σ. XXI, καὶ τῆς ίδιας, *Suidas*, RE 4A (1931), 706-708.

22. F. NIETZSCHE, *Zur Geschichte der Theognideischen Spruchsammlung*, RhM 22 (1867), 189-190, δπου ὡς παράδειγμα διαφέρεται τὸ ἄρθρο γιὰ τὸν Λουκιανό.

23. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ καὶ μέχρι τὰ 1930 περίπου οἱ φιλόλογοι θεωροῦσαν βέβαιο δτι ὑπῆρξε λεξιογράφος ποὺ ὀνομαζόταν Σουΐδας, καὶ δτι τὸ σωζόμενο λεξικὸ ἡταν ἔργο του. Σήμερα ἡ ἐπικρατέστερη γνώμη εἶναι ὅτι Σούδα εἶναι ἡ ὀνομασία τοῦ λεξικοῦ, καὶ ἔχουν προτεθεῖ πολλὲς ἐτυμολογίες γιὰ τὸ δνομα. Γιὰ μιὰ περιληπτικὴ παρουσίαση αὐτῶν τῶν προτάσεων βλ. N. WALTER, *Suda. Ein Literaturbericht zum Titel des sogenannten Suidas-Lexi-*

H. FLACH,²⁴ καὶ μάλιστα καθόρισε τὸ τέλος τοῦ ἀρθροῦ τοῦ Ἡσυχίου στὸ γέγραπται αὐτῷ ἄπειρα, χρησιμοποιώντας ὡς ἀπόδειξη τὴ βιογραφία τοῦ Λουκιανοῦ στὴν Ἰωνιὰ τῆς Εύδοκίας, ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του ἀντλοῦσε κατευθεῖαν ἀπὸ τὸν Ἡσύχιο. Τὸ κείμενο τῆς Ἰωνιᾶς εἶναι τὸ παρακάτω: Περὶ τοῦ Λουκιανοῦ. Λουκιανὸς Σαμοσατεὺς ἐπὶ Τραιανοῦ Καίσαρος, τὸ ποὺν δικηγόρος ἐν Ἀντιοχείᾳ, δυσπραγήσας ἐν τούτῳ ἐπὶ τὸ λογογραφεῖν ἐτράπη. καὶ γέγραπται αὐτῷ ἄπειρα.²⁵ Ἡ σύγκριση Σούδας καὶ Ἰωνιᾶς θὰ ἥταν πολὺ χρήσιμη, ἂν ἡ Ἰωνιὰ ἥταν, δπως πίστευε ὁ H. FLACH, γνήσιο ἔργο τῆς Εύδοκίας τῆς Μακρεμβολίτισσας, συζύγου τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Γ' Δούκα (1059-1067) καὶ ἔπειτα τοῦ Ρωμανοῦ Δ' Διογένη (1067-1071). Ἡ ἔρευνα δμως ἀπέδειξε ὅτι τὸ ἔργο εἶναι ψευδεπίγραφο, συμπίλημα ποὺ ἔκανε τὸν 16. αἰ. ὁ γραφέας Κωνσταντίνος Παλαιοκάππας,²⁶ χρησιμοποιώντας μεταξὺ ἄλλων ὡς πηγή του τὴ Σούδα, καὶ μάλιστα τὴν editio Aldina τοῦ 1514.²⁷ Ἐπομένως τὸ ἐπιχείρημα τοῦ H. FLACH· γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ Λουκιανοῦ δὲν ἴσχυει, ἀφοῦ τὸ ἀρθρὸν τῆς Ἰωνιᾶς δὲν εἶναι παρὰ σύντμηση τοῦ ἀντίστοιχου ἀρθροῦ τῆς Σούδας. Δύο χρόνια μετὰ τὸν H. FLACH ὁ A. DAUB²⁸ ὑποστήριξε καὶ αὐτὸς ὅτι τὸ τέλος τοῦ ἀρθροῦ τῆς Σούδας (τελευτῆσαι...γενήσεται) εἶχε προστεθεῖ ἀπὸ τὸν βυζαντινὸν λεξικογράφο, καὶ ὅτι αὐτὸ φαίνεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιθετικὴ στάση, καὶ ἀπὸ τὴν ἔκφραση εἰς τὸν Περεγρίνου βίον (βυζαντινὴ χρήση) ἀντὶ ἐν τῷ Περεγρίνου βίῳ (ἀττικὴ χρήση). Στὸ σημεῖο αὐτὸ σταμάτησε ἡ συζήτηση γιὰ τὶς πηγὲς τοῦ ἀρθροῦ τῆς Σούδας γιὰ τὸν Λουκιανό,²⁹ χωρὶς νὰ γίνει κανένας λόγος γιὰ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἀρθροῦ (ວς τὸ παρατίθεται), ποὺ ἐπίσης στρέφεται ἐναντίον τοῦ Λουκιανοῦ.

Ἡ ἔξέταση τῶν πηγῶν τοῦ βιογραφικοῦ αὐτοῦ ἀρθρου μᾶς ἔφερε πίσω μέχρι τὸν 6. αἰ. μ.Χ. (Ἡσύχιος ὁ Μιλήσιος), ἀλλὰ δὲν φάντισε καὶ πολὺ τὴν ἐπιθετικὴ του στάση, μιὰ καὶ, δπως φαίνεται, ἡ ἐπίθεση ἀποτελεῖ προσθήκη μεταγενέστερη ποὺ ἔγινε τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, ἴσως ἀπὸ τὸ λεξικογράφο ἡ τοὺς λεξικογράφους ποὺ συνέταξαν τὴ Σούδα. Ἐξετάζοντας τὸ ἵδιο τὸ κείμε-

cons>, *Altertum* 8 (1962), 179-185. (Πρβλ. H. GÄRTNER, *Suda*, *Kleine Pauly* 5 (1975), 407).

24. H. FLACH, *Untersuchungen über Hesychius Milesius*, *RhM* 35 (1880), 217-218.

25. H. FLACH, *Eudociae Augustae Violarium*, Lipsiae 1880, σ. 462.

26. BΛ. P. PULCH, *Zu Eudocia. Constantinus Palaeocappa, der Verfasser des Violariums*, *Hermes* 17 (1882), 177-192.

27. BΛ. L. COHN, *Eudokia. 3*, *RE* 6 (1907), 912-913, καὶ A. ADLER, *Suidas*, *RE* 4A (1931), 716-717.

28. A. DAUB, δ.π., σσ. 64-65.

29. Ἐδῶ θὰ μποροῦσε νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ A. WESTERMANN, *Biographi Graeci Minores*, Braunschweig 1845 (φωτ. ἀνατ. Amsterdam 1964), σ. 345, παραθέτοντας τὸν βίο τῆς Σούδας γιὰ τὸν Λουκιανὸν παραλείπει τὴν τελευταίαν πρόταση (διὸ καὶ...γενήσεται), χωρὶς δμως νὰ δίνει καμιὰ ἔξήγηση. Ὅποθέτω ὅτι ἡ παράλειψη θὰ δφεύλεται σὲ ἀβλεψία τοῦ ἔκδοτη, γιατὶ οἱ παλαιότερες ἀπὸ τὸ 1845 ἐκδόσεις τῆς Σούδας ἔχουν τὸ ἀρθρὸν διλόκληρο.

νο τῆς προσθήκης βλέπουμε μιὰ προσπάθεια νὰ αἰτιολογηθεῖ αὐτὴ ἡ διάθεση. Τὸ δεύτερο μέρος τῆς ἐπιθεσῆς — τὸ πρῶτο θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἀργότερα — λέει ὅτι αἴτια τοῦ σπαραγμοῦ ἦταν ἡ λύσσα τοῦ Λουκιανοῦ ἐναντίον τῆς ἀλήθειας, καὶ ἔξηγεῖ (γὰρ) ὅτι ὁ Λουκιανὸς σὲ ἔνα ἀπὸ τὰ ἔργα του καθάπτεται τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ αὐτὸν βλασφημεῖ τὸν Χριστόν. "Αν πραγματικὰ ὁ Λουκιανὸς εἶχε χρατήσει τέτοια στάση, τότε δὲν μᾶς εἶναι καθόλου δύσκολο νὰ καταλάβουμε τὴ διάθεση τοῦ βυζαντινοῦ λεξικογράφου. Χρειάζεται λοιπὸν νὰ δοῦμε ποιὰ ἦταν ἡ στάση τοῦ Λουκιανοῦ ἀπέναντι στοὺς χριστιανούς, ἴδιαίτερα στὸ ἔργο ποὺ κατονομάζει ἡ Σούδα, δηλ. στὸ Περὶ τῆς Περεγρίνου τελευτῆς.

"Ο Λουκιανὸς κάνει λόγο γιὰ τοὺς χριστιανούς σὲ δύο ἔργα του, στὸ Ἀλέξανδρος ἢ Ψευδόμαντις (25 καὶ 38) καὶ στὸ Περὶ τῆς Περεγρίνου τελευτῆς (11-16). Ἡ σχέση του μὲ τοὺς χριστιανούς εἶναι ἔνα θέμα ποὺ συζητήθηκε πάρα πολύ, καὶ δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ οἱ λεπτομέρειες αὐτῆς τῆς συζήτησης.³⁰ Αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ὅτι ὁ Λουκιανὸς, παρόλη τὴν ἐλλιπὴ γνώση τοῦ χριστιανισμοῦ ποὺ εἶχε, καὶ παρὰ τὴ γενικότερη χριτικὴ καὶ εἰρωνικὴ διάθεση ποὺ δείχνει, μᾶς παρουσιάζει μιὰ εἰκόνα τῶν χριστιανῶν τῆς ἐποχῆς του πολὺ ἐνδιαφέρουσα καὶ, θὰ ἔλεγε κανεὶς, συμπαθητική. Παραθέτω ἔνα τμῆμα τοῦ κειμένου ποὺ ἀποτελεῖ χαρακτηρισμὸ τῶν χριστιανῶν (π. Περεγρ. 13): *Πεπείκασι γὰρ αὐτοὺς οἱ κακοδαιμονες τὸ μὲν ὄλον ἀθάνατοι ἔσεσθαι καὶ βιώσεσθαι τὸν ἀεὶ χρόνον, παρ' δ καὶ καταφρονοῦσιν τοῦ θανάτου καὶ ἔκόντες αὐτούς ἐπιδιδόσιν οἱ πολλοί. ἐπειτα δὲ ὁ νομοθέτης ὁ πρῶτος ἐπεισεν αὐτοὺς ὡς ἀδελφοὶ πάντες εἰεν ἀλλήλων, ἐπειδὰν ἀπαξ παραβάτες θεοὺς μὲν τοὺς Ἑλληνικοὺς ἀπαρνήσωνται, τὸν δὲ ἀνεσκολοπισμένον ἐκεῖνον σοφιστὴν αὐτὸν προσκυνῶσιν καὶ κατὰ τοὺς ἐκείνου νόμους βιῶσιν. καταφρονοῦσιν οὖν ἀπάντων ἐξ ἵσης καὶ κοινὰ ἥγοῦνται, ἀνεν τινὸς ἀκριβοῦς πίστεως τὰ τοιαῦτα παραδεξάμενοι.*³¹ Ἀπὸ τὴν ἔκφραση ἀνεσκολοπισμένος σοφιστῆς δὲν μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Λουκιανὸς δείχνει ἔχθροτητα, γιατὶ ὁ τίτλος σοφιστῆς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ χαρακτήριζε τοὺς ρήτορες καὶ τοὺς ρητοροδιδασκάλους καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἦταν, δπως παρατήρησε ὁ J. SOMMERBRODT,³² τιμητικὸς τίτλος (πρβλ. Λουκιανοῦ *Ρητόρων διδάσκαλος* 1: *Ἐρωτᾶς, ὃ μειράκιον, δπως ἀν ὁρτῷ γένοιο καὶ τὸ σεμνότατον τοῦτο καὶ πάντιμον ὄνομα σοφιστῆς εἶναι δόξεις*).³³ "Αν συγκρίνουμε τὶς μαρτυρίες τοῦ Λου-

30. Βλ. τὸ ἀρθρὸ τοῦ H. D. BETZ, *Lukian von Samosata und das Christentum*, NT 3 (1959), 226-237. Στὴ σ. 226 ὑπάρχει συγκεντρωμένη ἡ νεώτερη βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα αὐτό.

31. Τὸ κείμενο σύμφωνα μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ A. M. HARMON, *Lucian*, Loeb Classical Library, 5. τόμος, London 1936.

32. J. SOMMERBRODT, *Ausgewählte Schriften des Lucian*, 1. τόμος, Berlin 1888, σ. XXXX.

33. Ὡστόσο ὑπάρχουν περιπτώσεις δπου ὁ Λουκιανὸς χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη σοφιστῆς

κιανοῦ μὲ τὶς μαρτυρίες ἄλλων ἔθνικῶν συγγραφέων τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς, τοῦ Τακίτου (*Annales* 15, 44), τοῦ Σουητωνίου (*Nero* 16, 2) καὶ τοῦ Πλίνιου τοῦ νεώτερου (*Epistulae* 10, 96-97), σχετικὰ μὲ τοὺς χριστιανούς, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ Λουκιανὸς δείχνει τὴν πιὸ εὔνοϊκὴ διάθεση ἀπὸ δλους.³⁴ Οἱ παραπάνω διαπιστώσεις κάνουν ἀκόμα πιὸ παράξενη τὴν ἐπίθεση τῆς Σούδας, καὶ δημιουργοῦν τὴν ὑποψίαν ὅτι κάποτε θὰ ἔγινε κάποια παρεξήγηση πάνω στὸ θέμα αὐτό. Γιὰ νὰ βροῦμε τὴν ἀρχὴν αὐτῆς τῆς παρεξήγησης θὰ χρειαστεῖ νὰ ἔξετάσουμε πῶς εἶδαν τὸν Λουκιανὸν οἱ μεταγενέστεροί του, ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς Σούδας (τέλος 10. αἰ. μ.Χ.).

‘Απὸ τοὺς συγχρόνους τοῦ Λουκιανοῦ κανένας δὲν κάνει λόγο γι’ αὐτόν, οὕτε κὰν ὁ Φιλόστρατος, ποὺ θὰ περιμέναμε νὰ εἴχε περιλάβει τὴν βιογραφία τοῦ Λουκιανοῦ στὸ ἔργο του *Bίοι σοφιστῶν*. ‘Ο Μ. CROISET (δ.π., σ. 389) ὑποστήριξε ὅτι αἰτία τῆς σιωπῆς αὐτῆς εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ Λουκιανὸς, μὲ τὴ διακωμώδηση τῶν ἀρχαίων θεῶν στὰ ἔργα του, δπλισε μὲ ἐπιχειρήματα τοὺς ὀπαδοὺς τῆς νέας θρησκείας ἐναντίον τῶν ἔθνικῶν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὰ ἔργα τῶν χριστιανῶν ἀπολογητῶν (‘Αριστείδη, Ἀθηναγόρα, Ιουστίνου, Τατιανοῦ) βρίσκουμε πολλὰ ἐπιχειρήματα ποὺ θυμίζουν τὴν σάτιρα τοῦ Λουκιανοῦ.³⁵ Τὸ πιὸ πιθανὸ δμως εἶναι τὰ παράλληλα αὐτὰ νὰ προέρχονται ἀπὸ κοινὴ πηγή, ἀπὸ ἔργα ἀκαδημειῶν ἢ ἐπικουρείων.³⁶ Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι αὐτὴ τὴν ἐποχὴν συναντοῦμε κάθε ἄλλο παρὰ ἔχθρικὴ στάση τῶν χριστιανῶν ἀπέναντι στὸν Λουκιανό.

Στὰ ἐπόμενα χρόνια, μέχρι τὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ, μόνο τρεῖς συγγραφεῖς κάνουν λόγο γιὰ τὸν Λουκιανὸν: ὁ Lactantius (4. αἰ.), ὁ Εὐνάπιος (4./5. αἰ.) καὶ ὁ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης (4./5. αἰ.). ‘Ἄς ἔξετάσουμε προσεκτικὰ τὶς μαρτυρίες τους. ‘Ο Lactantius στὸ ἔργο του *Divinae Institutiones* (I 9, 8) γράφει: *Lucianus, qui diis et hominibus non percit. Αὐτὴ ἡ φράση θεωρήθηκε ψόγος ἀπὸ τὸν J. RENTSCH*,³⁷ καὶ ἀργότερα συμφώνησε μαζί του καὶ ὁ R. HELM,³⁸ τὰ συμφραζόμενα δμως δείχνουν ὅτι ἡ ἀποψη αὐτὴ δὲν εἶναι σωστή. Τὸ πρῶτο βιβλίο τῶν *Divinarum Institutionum* ἔχει τίτλο: *De falsa*

μὲ ξνοιαὶ δχι εύνοϊκή. Γιὰ τὰ σχετικὰ χωρία καὶ τὴ συζήτηση πάνω στὴ χρήση τῆς λέξης στὴν περίπτωση αὐτὴ βλ. M. CASTER, *Lucien et la pensée religieuse de son temps*, Paris 1937, σσ. 351-352.

34. Βλ. καὶ J. SOMMERBRODT, δ.π., σ. XXXXI, καὶ C. MARTHA, *Les moralistes sous l’empire romain*, Paris 1894, σσ. 375-381.

35. Γιὰ τὶς σχέσεις Λουκιανοῦ καὶ ἀπολογητῶν βλ. M. CASTER, δ.π., σσ. 186-192, καὶ J. SCHWARTZ, δ.π., σσ. 75-78.

36. Αὐτὴ εἶναι ἡ γνώμη τοῦ J. SCHWARTZ, δ.π., σ. 78.

37. J. RENTSCH, *Lucianstudien*, progr. Plauen i. V. 1895, σ. 21.

38. R. HELM, *Lucian und Menipp*, Leipzig und Berlin 1906 (φωτ. ἀνατ. Hildesheim 1967), σ. 2.

religione deorum, καὶ στρέφεται ἐναντίον τῶν θεῶν τῶν ἔθνικῶν. Τὸ ἔνατο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἀσχολεῖται μὲ τὸν Ἡρακλῆ καὶ τοὺς μύθους γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπό του. Ὁ τελευταῖος μύθος ποὺ ἀναφέρεται πρὶν ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ μᾶς ἀφορᾶ εἶναι ὁ σχετικὸς μὲ τὴν Ὀμφάλη, ὅπου ὁ Ἡρακλῆς παρουσιάζεται σὲ κατάσταση ἔξευτελιστική· καὶ συνεχίζει: Quid tu, inquiet aliquis, poetisne credendum putas? quidni putem? non enim ista Lucilius narrat, aut Lucianus, qui diis et hominibus non pepercit; sed hi potissimum, qui deorum laudes canebant. Δὲν νομίζω δτι φαίνεται ἐδῶ καμιὰ δυσμενῆς στάση ἀπέναντι στὸν Λουκιανό. Ἀντίθετα ὁ Lactantius τονίζει δτι τὰ ἐπιχειρήματά του δὲν τὰ ἀντλεῖ ἀπὸ συγγραφεῖς ποὺ πολέμησαν τοὺς ἀρχαίους θεοὺς — ἀπὸ συμμάχους του, θὰ λέγαμε —, δπως ὁ Λουκίλιος καὶ ὁ Λουκιανός, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ συγγραφεῖς ποὺ ὕμνησαν τοὺς θεοὺς αὐτούς. Ἐπομένως ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Λουκιανοῦ στὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι μᾶλλον εὔνοϊκός, ίσως βέβαια νὰ εἶναι καὶ ἀδιάφορος, σίγουρα δμως δὲν εἶναι ἔχθρικός.

Στὸ ἔργο τοῦ Εὐναπίου *Bίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν* (454) βρίσκουμε μιὰ ἀκόμα μαρτυρία γιὰ τὸν Λουκιανό. Ὁ Εὐνάπιος, ἀπαριθμώντας τοὺς συγγραφεῖς ποὺ συγκέντρωσαν στὰ ἔργα τους βιογραφικὰ στοιχεῖα φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν, καταλήγει: Λουκιανὸς δὲ ὁ ἐκ Σαμοσάτων, ἀνὴρ σπουδαῖος ἐς τὸ γελασθῆναι, Δημώνακτος φιλοσόφου κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους βίου ἀνέγραψεν, ἐν ἐκείνῳ τε τῷ βιβλίῳ καὶ ἄλλοις ἐλαχίστοις δι' ὅλου σπουδάσας. Ὁ χαρακτηρισμὸς σπουδαῖος ἐς τὸ γελασθῆναι εἶναι πραγματικὰ ἐπιτυχημένος καὶ δείχνει τὴν ἐκτίμηση τοῦ Εὐναπίου γιὰ τὸ συγγραφέα μας.

Μιὰ σημαντικὴ μαρτυρία ἀκόμα ἔχουμε ἀπὸ τὸν Ἰσίδωρο τὸν Πηλουσιώτη (*Ἐπιστολαὶ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς θείας Γραφῆς* IV 55, J.-P. MIGNE, PG 78, 1106 C). Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς γίνεται λόγος γιὰ τὶς διάφορες φιλοσοφικὲς σχολὲς (αἰδέσεις) καὶ τὴν ἔχθρικὴ διάθεση τῆς καθεμιᾶς πρὸς τὶς ἄλλες, καὶ ἡ συνέχεια εἶναι: "Οπον γὰρ οἱ φιλοσοφίας ὀνόματι βρευθύμενοι οὐκ ὕκνησαν διαπρόσιον καθ' ἑαυτῶν κινῆσαι πόλεμον, σχολῇ γ' ἀν τοῖς δῆτορσι καὶ τοῖς ποιηταῖς ἐμέλησεν εἰρήνης, οἱ γε καὶ πρὸς τοὺς ἐγκράτειαν καὶ δικαιοσύνην καὶ σωφροσύνην ἐγκρίνοντας Σωκρατικοὺς διεφέροντο, οὓς Πλάτων ἐκκωμῳδήσας ἐν διαλόγοις ἀνεκωμῳδίθη παρὰ τῶν Κυνικῶν, ὃν εἰς ἦν καὶ Λουκιανός, ὁ τοὺς διαλόγους κατὰ πάντων δμοῦ σχεδὸν τῶν τε εἰρημένων (ἐνοεῖ τὶς φιλοσοφικὲς σχολὲς ποὺ ἀπαρίθμησε προηγουμένως), τῶν τε παραλελειμμένων συντάξας. δν οἱ μὲν Πλατωνικοὶ διὰ τὸ τοὺς παρὰ τῶν ποιητῶν ἀναπλασθέντας θεοὺς τεθεατρικέναι ἀπεδέξαντο, οἱ δὲ τῶν ποιητῶν τρόφιμοι δύσφημον ἀπεκάλεσαν δεινῶς γὰρ τοὺς παρ' αὐτῶν ἐκθειαζομένους θεοὺς ἔξεκωμῳδησε. Τὸ κείμενο αὐτὸ παρουσιάζει ίδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατὶ πέρα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του γνώμη ὁ Ἰσίδωρος μᾶς ἐκθέτει γενικότερα τὶς γνῶμες τῆς ἐποχῆς του γιὰ τὸν Λουκιανό. Γιὰ τὸ θέμα ποὺ ἔξετάζουμε σημασία ἔχει κυρίως ἡ τελευταία περίοδος, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀπο-

δοχὴ τοῦ Λουκιανοῦ ἀπὸ τοὺς πλατωνικοὺς καὶ στὴν ἀντίδραση τῶν τροφίμων τῶν ποιητῶν. Ὁ W. SCHMID,³⁹ ὁ πρῶτος ποὺ ἔφερε στὸ φῶς καὶ συζήτησε αὐτὴ τὴ μαρτυρία, θεώρησε βέβαιο ὅτι τρόφιμοι τῶν ποιητῶν ἦταν αὐτοὶ ποὺ ἀποδέχονταν τὴν ἐπικοστωικὴν θεολογίαν (episch-stoischen Theologie). Λίγο ἀργότερα ὁ K. MRAS⁴⁰ ἐξέφρασε τὴν ἀμφιβολίαν του γι' αὐτὸν (meint er die Stoiker?). Ἡ ἀποψη τοῦ W. SCHMID εἶναι βέβαια πολὺ πιθανή, ἵσως διαφορά τοῦ Ἰσιδώρου μὲ τὴν ἔκφραση οἱ τῶν ποιητῶν τρόφιμοι νὰ ἔννοεῖ ὅλους ἑκείνους ποὺ πίστευαν στοὺς ἀρχαίους Θεοὺς ὅπως τοὺς παρουσίαζαν οἱ ποιητές, εἴτε ἀνήκαν στὴ σχολὴ τῶν στωικῶν εἴτε ὅχι. Πάντως ἡ διάθεση τοῦ Ἰσιδώρου ἀπέναντι στὸν Λουκιανὸν εἶναι εὔνοϊκή, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν τελευταία φράση (δεινῶς...ἐξεκωμώδησε). Ὁ μοναχὸς Ἰσιδώρος δὲ Πηλουσιώτης εἶχε κάθε λόγο νὰ εἶναι εὐχαριστημένος ἀπὸ τὴ διωκωμώδηση αὐτῆς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παραπάνω μαρτυρίες δὲν ὑπάρχει ἄλλη μνεία τοῦ ὄντος τοῦ Λουκιανοῦ στὴ μεταγενέστερη ἀρχαιότητα. Ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ποὺ χρησιμοποίησαν ὡς πηγὲς τὰ ἔργα του⁴¹ κανένας δὲν τὸν κατονομάζει. Εἶναι λοιπὸν φανερὸν ὅτι μέχρι τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ δὲν ὑπάρχει κανένας ἔχνος πολεμικῆς διάθεσης τῶν χριστιανῶν ἐναντίον τοῦ Λουκιανοῦ, κάθε ἄλλο μάλιστα. Ἡ μόνη μαρτυρία γιὰ ἐχθρικὴ στάση ἀφοροῦσε τοὺς τροφίμους τῶν ποιητῶν, ποὺ τὸν χαρακτήρισαν δύσφημον. Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς μᾶς ὀδηγεῖ στὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ ἀρθροῦ τῆς Σούδας, ὅπου δὲ Λουκιανὸς φέρεται ὡς ἐπικληθεὶς βλάσφημος ἢ δύσφημος, ἐπειδὴ ἐν τοῖς διαλόγοις αὐτοῦ γελοῖα εἶναι καὶ τὰ περὶ τῶν θείων εἰρημένα παρατίθεται. Εἶχαμε παρατηρήσει προηγουμένως ὅτι ἡ προέλευση αὐτοῦ τοῦ τμήματος (ἀν δηλ. ἀνήκει στὸν Ἡσύχιο ἢ ὅχι) δὲν συζητήθηκε καθόλου. Ὁ P. M. BOLDERMAN⁴² καὶ ὁ W. NESTLE⁴³, χωρὶς νὰ συζητήσουν τὶς πηγὲς τῆς Σούδας, συνέδεσαν τὸ τμῆμα αὐτὸν μὲ τὸ τελευταῖο τοῦ ἀρθροῦ, ποὺ ἔδειχνε ἐπίσης πολεμικὴ διάθεση. Μιὰ προσεκτικὴ ἔξέταση διέχνει ὅτι τὸ τμῆμα αὐτὸν δὲν ἔχει οὔτε τὴν ἐμπάθεια οὔτε τὸν προσωπικὸ τόνο (ἐλύττησεν...δὲ παμμίαρος...ποινὰς ἀρκούσας...μετὰ τοῦ Σατανᾶ γενήσεται) τοῦ τελευταίου τμήματος. Ὁ χαρακτήρας του εἶναι καθορι-

39. W. SCHMID, «Bericht über die Literatur aus den Jahren 1901-1904 zur zweiten Sophistik», *Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft* 129 (1906), 241.

40. K. MRAS, *Die Überlieferung Lucians*, Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien 167, Abh. 7, Wien 1911, σ. 232.

41. Bλ. W. CHRIST - W. SCHMID - O. STÄHLIN, δ.π., σ. 742, καὶ R. HELM, *Lukianos*, RE 13 (1927), 1773.

42. P. M. BOLDERMAN, δ.π., σ. 15: «Primam et ultimam partem practereamus, quia memram Byzantinorum ineptiam spirant».

43. W. NESTLE, δ.π., σ. 261: «...er sei von Hunden zerrissen worden, weil er γελοῖα εἶναι καὶ τὰ περὶ τῶν θεῶν (sic) εἰρημένα παρατίθεται und πατὰ τῆς ἀληθείας ἐλύττησεν».

πληροφοριακός και τὸ περιεχόμενό του βρίσκεται πολὺ κοντά στὸ κείμενο τοῦ Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτη, τόσο στὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Λουκιανοῦ⁴⁴ (δύσφημος), δσο καὶ στὴν αἰτιολόγηση τοῦ χαρακτηρισμοῦ αὐτοῦ (ὅτι...γελοῖα εἶναι καὶ τὰ περὶ τῶν θείων εἰρημένα ~ δεινῶς γὰρ τοὺς...ἐκθειαζομένους θεοὺς ἔξεχωμιδησε). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὸ τμῆμα αὐτὸν ὑπῆρχε στὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ Ἡσυχίου τοῦ Μιλήσιου, γιὰ νὰ δώσει τὴν ἔδια πληροφορία ποὺ ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὸν Ἰσίδωρο, χωρὶς βέβαια νὰ ἀποτελεῖ προσωπικὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Ἡσυχίου (ὅ ἐπικληθεὶς βλάσφημος κλπ.). "Οταν δμως ἀργότερα προστέθηκε στὸ ἄρθρο τῆς Σούδας τὸ τελευταῖο μέρος ποὺ εἶχε σχέση μὲ τὸ χριστιανισμό, θεωρήθηκε ἡδη στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ὅτι τὸ πρῶτο μέρος ἀποτελοῦσε προσίμιο τοῦ τελευταίου. "Ετσι ἔξηγοῦνται οἱ προσθήκες στὸ περιθώριο τῶν χφφ δίπλα στὸ δύσφημος: ἡ ἄθεος εἰπεῖν μᾶλλον — οὐαὶ αὐτῷ, ὅτι ἀσπαστὸν τοῦτο ἥγήσατο καὶ πολὺ παρετράπη τῆς εὐθείας καὶ βασιλικῆς ὁδοῦ.⁴⁴

Μένει λοιπὸν νὰ ἔξετάσουμε ἀπὸ ποὺ προέρχεται ἡ ἐπίθεση τοῦ τελευταίου τμῆματος τοῦ ἄρθρου, ποὺ προστέθηκε ἀπὸ χριστιανούς, στοὺς ὅποίους μέχρι τώρα δὲν συναντήσαμε καμιὰ ἔχθρικὴ διάθεση. Στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, μέχρι τὸν 9., δὲν ὑπάρχει καμιὰ μαρτυρία γιὰ τὸν Λουκιανό. Στὸν 9. αἰ. ὁ πατριάρχης Φώτιος ἐκφράζεται μὲ πολὺ ἐπαινετικὰ λόγια γι' αὐτὸν (*Βιβλιοθήκη* 128):

Ἄγεγνώσθη Λουκιανοῦ ὑπὲρ Φαλάριδος καὶ νεκρικοὶ καὶ ἑταιρικοὶ διάλογοι διάφοροι, καὶ ἑτεροι διαφόρων ὑποθέσεων λόγοι, ἐν οἷς σχεδὸν ἀπασιτὰ τῶν Ἑλλήνων κωμῳδεῖ, τὴν τε τῆς θεοπλαστίας αὐτῶν πλάνην καὶ μωρίαν καὶ τὴν εἰς ἀσέλγειαν ἀσχετον δομὴν καὶ ἀκρασίαν, καὶ τῶν ποιητῶν αὐτῶν τὰς τερατώδεις δόξας καὶ ἀναπλάσεις, καὶ τὸν ἐντεῖθεν πλάνον τῆς πολιτείας, καὶ τοῦ ἄλλου βίου τὴν ἀνώμαλον περιφορὰν καὶ τὰς περιπτώσεις, καὶ τῶν φιλοσόφων αὐτῶν τὸ φιλόκομπον ἥθος καὶ μηδὲν ἄλλο πλὴν ὑποκρίσεως καὶ κενῶν δοξασμάτων μεστόν καὶ ἀπλῶς, ὡς ἔφημεν, κωμῳδία τῶν Ἑλλήνων ἐστὶν αὐτῷ ἡ σπουδὴ ἐν λόγῳ πεζῷ. ἔοικε δὲ αὐτὸς τῶν μηδὲν ὅλως πρεσβεύοντων εἶναι τὰς γὰρ ἄλλων κωμῳδῶν καὶ διαπαίζων δόξας, αὐτὸς ἡν θειάζει οὐ τίθησι, πλὴν εἴ τις αὐτοῦ δόξαν ἐρεῖ τὸ μηδὲν δοξάζειν. τὴν μέντοι φράσιν ἐστὶν ἄριστος, λέξει εὐσήμω τε καὶ κυρίᾳ καὶ τῷ ἐμφατικῷ διαπρεπούσῃ κεχρημένος, εὐκρινείας τε καὶ καθαρότητος μετά γε τοῦ λαμπροῦ καὶ συμμέτορον μεγέθους, εἴ τις ἄλλος ἐραστής. συνθήκη τε αὐτῷ οὗτως ἥρμοσται ὥστε δοκεῖν τὸν ἀναγνώσκοντα μὴ λόγους λέγειν, ἀλλὰ μέλος τι τερπνὸν χωρὶς ἐμφανοῦς φόδης τοῖς ὡσὶν ἐναποστάζειν τῶν ἀκροατῶν. καὶ ὅλως, ὡσπερ ἔφημεν, ἄριστος ὁ λόγος αὐτῷ καὶ οὐ πρέπων ὑποθέσεων, ἃς αὐτὸς ἔγνω σὺν τῷ γελοίῳ διαπαίξαι. ὅτι δὲ αὐτὸς τῶν μηδὲν ἡν ὅλως δοξαζόντων, καὶ τὸ τῆς βίβλου ἐπίγραμμα δίδωσιν ὑπολαμβάνειν. ἔχει γὰρ ὥδε·

Λουκιανὸς τάδ' ἔγραψα, παλαιά τε μωρά τε εἰδός·
μωρὰ γὰρ ἀνθρώποις καὶ τὰ δοκοῦντα σοφά,
κοῦδὲν ἐν ἀνθρώποισι διακριδόν ἐστι νόημα·
ἄλλ' ὁ σὺ θαυμάζεις, τοῦθ' ἐτέροισι γέλως.⁴⁵

Τὸ πρῶτο πράγμα ποὺ ἔχει νὰ παρατηρήσει ὁ Φώτιος εἶναι ἡ διακωμώδηση τῶν Ἑλλήνων, δηλ. τῶν ἑθνικῶν, ποὺ κάνει ὁ Λουκιανός. Τὴν ἕδια παρατήρηση κάνει λίγο παρωκάτω γράφοντας γιὰ τὸ Λουκιος ἢ Ὁνος, ποὺ τὸ θεωροῦσε γνήσιο ἔργο τοῦ Λουκιανοῦ (*Βιβλιοθήκη* 129): *Ηλὴν δὲ μὲν Λουκιανὸς σκάπτων καὶ διασύρων τὴν Ἑλληνικὴν δεισιδαιμονίαν, ὥσπερ κάν τοῖς ἄλλοις, καὶ τοῦτον συνέταττεν.* Ὁ Φώτιος φαίνεται νὰ τρέφει μεγάλη ἐκτίμηση γιὰ τὸν Λουκιανό, τόσο γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ἔργων του δσο καὶ γιὰ τὴν ποιότητα τοῦ λόγου του, καὶ δὲν δείχνει νὰ τὸν ἐνοχλεῖ καθόλου τὸ γεγονός δτι ὁ Λουκιανὸς εἶναι τῶν μηδὲν δλως πρεσβευόντων.

Τὴν ἕδια ἐκτίμηση γιὰ τὸν Λουκιανὸ δείχνει καὶ ὁ Λέων ὁ φιλόσοφος (μαθητὴς τοῦ Φωτίου;⁴⁶) στοὺς στίχους ποὺ ἔγραψε εἰς Λουκιανόν:⁴⁷

Ῥήτωρ, σοφιστής, ἄλλα καὶ λογογράφος,
ῥήτωρ μέγιστος δλων τε τῶν ῥητόρων,
ῥήτωρ ἀγαθός, ποηστήριος τὴν φύσιν,
ῥήτωρ δεξιός, ἔμπλεως κομπασμάτων,
ῥήτωρ ἀληθῆς τοὺς θεωρύμονς δλους
πιμπρῶν, ἀναιρῶν, ἐκτεφρῶν πολυτρόπως
λόγοις μυρίοις ἐν συνετῷ⁴⁸ καρδίᾳ.

Ο ἔπαινος καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἔχει σχέση μὲ τὸ λόγο τοῦ Λουκιανοῦ καὶ μὲ τὴν πολεμική του ἐναντίον τῶν ἀρχαίων θεῶν.

Καθὼς οἱ παραπάνω βυζαντινοὶ συγγραφεῖς δὲν ἀπέχουν παρὰ μόνο ἔναν αἰώνα περίπου ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Σούδας, ἡ ἀπορία μας γίνεται μεγαλύτερη: Πῶς αὐτὴ ἡ ἐκτίμηση καὶ ὁ ἔπαινος τῶν βυζαντινῶν γιὰ τὸν Λουκιανὸ ἔδωσαν

45. Τὸ κείμενο σύμφωνα μὲ τὴν ἔκδοση R. HENRY, *Photius Bibliothèque*, 2. τόμος, Paris 1960, σσ. 102-103.

46. Ἐτσι ὑποστήριξαν ὁ K. KRUMBACHER, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, München 1897, σ. 722, καὶ ὁ R. WINTER, *De Luciani scholiis quaestiones selectae*, Lipsiae 1908, σ. 3. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ταυτότητας τοῦ Λέοντα βλ. G. KOLIAS, *Léon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice*, Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 31, Athen 1939, σσ. 65-67. Φαίνεται δτι τὸ πρόβλημα δὲν ἔχει λυθεῖ ἀκόμα: βλ. P. SPECK, *Die Kaiserliche Universität von Konstantinopel*, Byzantinisches Archiv 14, München 1974, σσ. 63-64.

47. J. F. BOISSONADE, *Anecdota Graeca*, 2. τόμος, Parisiis 1830 (φωτ. ἀνατ. Hildesheim 1962), σ. 472.

48. Γιὰ τὴν χρήση αὐτὴ βλ. R. KÜHNER - F. BLASS, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, I 1, Hannover und Leipzig 1890, σσ. 538-539.

τὴ θέση τους στὸ μίσος καὶ τὴν ἐμπάθεια τοῦ ἀρθρου τῆς Σουύδας; Ποιὸ δὴ ταν
τὸ γεγονός ποὺ μεσολάβησε καὶ ἔφερε αὐτὴ τὴν ἀλλαγή; Τὴν ἀπάντηση μπο-
ροῦμε νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὰ σχόλια τῶν χφφ τοῦ Λουκιανοῦ, ὅπου παρα-
τηρεῖται ἐπίσης ἐπίθεση ἐναντίον του. Εἶναι λοιπὸν ἀπαραίτητο νὰ ἔξετάσουμε
τὰ σχόλια αὐτά, γιὰ νὰ βροῦμε τὴν προέλευση τῆς πολεμικῆς τους.

‘Ο H. RABE, ποὺ μελέτησε⁴⁹ καὶ ἔξέδωσε⁵⁰ τὰ σχόλια στὸν Λουκιανό,
κατέταξε τὰ χφφ ποὺ περιέχουν σχόλια σὲ πέντε ὄμιδες:⁵¹

α) Στὴν 1. ὄμιδα ἀνήκει ὁ Γ (Vaticanus gr. 90, 9./10. αἰ.) ποὺ, ἐκτὸς ἀπὸ
τὰ σχόλια τὰ γραμμένα μὲ τὸ χέρι τοῦ γραφέα (Γ), περιέχει καὶ σχόλια γραμ-
μένα στὰ μέσα τοῦ 10. αἰ. ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο, ἐπίσκοπο Νικαίας (Γ₂).

β) ‘H 2. ὄμιδα περιλαμβάνει τὸν Ε (Harleianus 5694, 10. αἰ.), ποὺ γρά-
φτηκε γύρω στὰ 914 γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας Ἀρέθα.
‘Ο ἴδιος ὁ Ἀρέθας ἔγραψε τὰ σχόλια στὸν Ε, καὶ τὰ σχόλια αὐτὰ τὰ βρίσκουμε
καὶ στοὺς κώδικες Β (Vindobonensis gr. 123, 11. αἰ.), C (Coislinianus gr.
345, 10. αἰ., περιέχει μόνο σχόλια) καὶ R (Palatinus gr. 73, 13. αἰ.). Δύο πιὸ
ἐκτεταμένα σχόλια τοῦ Ἀρέθα μᾶς διέσωσε ὁ Mosquensis 315 (16. αἰ.).

γ) Στὴν 3. ὄμιδα περιλαμβάνονται χφφ μὲ σχόλια ποὺ προέρχονται καὶ ἀπὸ
τὴν 1. ὄμιδα (Γ) καὶ ἀπὸ τὴ 2. (Ἀρέθας): ὁ V (Vaticanus gr. 89, 13. αἰ.) καὶ
ὁ Φ (Laurentianus conv. suppr. 77, ἀπὸ τρία μέρη, τοῦ 10., τοῦ 14. [φ] καὶ
τοῦ 14./15. αἰ. [φ] ἀντίστοιχα).

δ) ‘H 4. ὄμιδα περιλαμβάνει χφφ ποὺ προέρχονται ἀπὸ χαμένο χφφ τῆς 3.
ὄμιδας καὶ ἔχουν μικρὴ ἀξία: Ο (Mutinensis 193 [τώρα α, v, 8, 15], 11./12.
αἰ.), U (Urbinas gr. 118, 13. αἰ.), Ω (Marcianus gr. 434 [τώρα 840], 10./11.
αἰ.), K (Parisinus gr. 3011, 14. αἰ.), M (Parisinus gr. 2954, 15. αἰ.), N (Bor-
bonicus III ΛΛ 5, νεώτερος) καὶ S (Vaticanus gr. 1323, 13./14. αἰ.).

ε) Στὴν 5. ὄμιδα ἀνήκει ὁ Δ (Vaticanus gr. 1322, 13. αἰ.), ποὺ ἀντλησε ἀπὸ
ὅλες τὶς προηγούμενες ὄμιδες καὶ ἀπὸ ὅλες πηγές, καὶ εἶναι πολύτιμος.

‘Απὸ τὴν κατάταξη αὐτὴ φαίνεται ἀμέσως ὅτι ἡ 3., ἡ 4. καὶ ἡ 5. ὄμιδα
ἀνάγονται στὶς δύο πρῶτες. ‘Επομένως χρειάζεται νὰ ἔξετάσουμε τὴν προέ-
λευση τῶν σχολίων κυρίως τῆς 1. καὶ τῆς 2. ὄμιδας, γιὰ νὰ ἐντοπίσουμε τὴν
ἀρχὴ τῆς ἐχθρικῆς στάσης ἐναντίον τοῦ Λουκιανοῦ. Τὰ παλαιότερα χφφ καὶ
τῶν δύο ὄμιδων, ὁ Γ καὶ ὁ Ε, ἀνάγονται στὴν ἀρχὴ τοῦ 10. αἰ., ἀλλὰ μερικὰ
ἀπὸ τὰ σχόλια φαίνεται ὅτι γράφτηκαν πολὺ πρὸ τὴν ἐποχὴ αὐτῆς.⁵² Τὰ

49. H. RABE, *Die Ueberlieferung der Lukianscholien*, *Nachrichten der Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen* (στὸ Εξῆς: NGG) 1902, 718-736, καὶ τοῦ ἴδιου, *Die Lukianstudien des Arethas*, NGG 1903, 643-656.

50. H. RABE, *Scholia in Lucianum*, Lipsiae 1906 (φωτ. ἀνατ. Stutgardiae 1971).

51. H. RABE, δ.π., *praefatio*, σσ. III-VI.

52. ‘Ο R. WINTER, δ.π., σ. 10, ὑποστήριξε ὅτι τὰ ἀρχικὰ σχόλια ἀνάγονται στὸν 7. αἰ.
ἡ καὶ νωρίτερα.

ἀρχικὰ σχόλια εἶχαν ἔρμηνευτικὸν καὶ ἀπρόσωπο χαρακτήρα, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Φωτίου δύμως καὶ ἀργότερα προστέθηκαν καὶ ἄλλα μὲν χαρακτήρα προσωπικό, ποὺ ὁ R. WINTER (δ.π., σ. 11) τὰ χαρακτήρισε «si doctrinam spectas exigua, si garrulitatem et vituperandi laudandique studium, ditissima». Αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ σχόλια τῶν βυζαντινῶν μᾶς ἐνδιαφέρουν γιὰ τὸ ζήτημα ποὺ ἔξετάζουμε.

Τὰ χφφ μᾶς διέσωσαν μεταξὺ τῶν σχολίων τὰ δύναματα τριῶν βυζαντινῶν σχολιαστῶν: τοῦ Βασιλείου Ἀδάδων, τοῦ Ἀρέθα καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἐπισκόπου Νικαιάς. Γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Ἀδάδων Βασίλειο ξέρουμε ὅτι πῆρε μέρος στὶς συνόδους ποὺ ἔγιναν στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 869/870 καὶ τὸ 879.⁵³ Ὁ R. WINTER (δ.π., σ. 3) ὑποστήριξε ὅτι δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ὁ πρῶτος ἐπώνυμος σχολιαστὴς τοῦ Λουκιανοῦ εἶναι σύγχρονος τοῦ Φωτίου, ποὺ εἶχε ἐκφραστεῖ μὲ τόση ἐκτίμηση γιὰ τὸν Λουκιανό. Πραγματικὰ φαίνεται ὅτι ὁ Φώτιος ἤταν αὐτὸς ποὺ ἔκανε γνωστὸν τὸν Λουκιανὸν στοὺς συγχρόνους του. Πάντως στὰ τέσσερα σχόλια ποὺ μᾶς διέσωσε ὁ Δ μὲ τὸ δνομα Βασιλείου Ἀδάδων διακρίνουμε τὴν ἴδια εύνοϊκὴ διάθεση. Παραθέτω τὸ κείμενο τῶν σχολίων σύμφωνα μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ H. RABE:⁵⁴

Λουκ. Συμπ. 34: ἐν δσῳ κτλ.] σχόλιον Βασιλείου Ἀδάδων. καὶ τούτῳ, ὃ Λουκιανέ, εὐφυῶς καθήψω καὶ τὴν ἀλήθειαν τῶν τοῖς σοφοῖς προσηκόντων⁵⁵ ἀρετῶν δηλαδὴ σαφῶς εἰρηκας αὐτό πον τὸ δὲν ἀριδήλως ἔξειπάν. ~ Δ (34.7).
 Λουκ. Κατάπλ. 14: καθάπερ ἵξω τινι προσέχεται κτλ.] σχόλιον Βασιλείου Ἀδάδων. ἐνταῦθα αἰνίττεται τὴν τῆς ψυχῆς μετὰ τοῦ σώματος γενομένην συμφίαν καὶ τὸ δυσαπόσπαστον αὐτῆς καὶ ὁδυνηρὸν καὶ σχετικόν, δ πρὸς τὸ σῶμα κέκτηται· οὐ φέρει γὰρ δαδίως ὑπαναχωρεῖν ἐκ τούτου διὰ τὴν ἀνωθεν ἐκ τοῦ δημιουργοῦ ταμιευθεῖσαν συμπλοκὴν ἐν ἀλλήλοις καὶ μάλιστα, εἰ τύχοι καὶ ἐγκλήμασιν διαρτημάτων περικεῖσθαι· ὁσπερ γὰρ τότε δείματά τινα δεδιῶσα τοῖς ἔνδον ἐναποκρύπτεται ἀναβαλλομένη τὴν πρόσοδον, αἱ δὲ τούτων ἐκτὸς εὐθύμως τούτων ἀφίστανται ἀτε κοῦφοι καὶ τῶν τοιούτων φόρτων ἀπηλλαγμέναι καὶ πρὸς τὴν ἄνοδον ἐπιτήδειαι. ~ Δ (48.1-12).

Λουκ. Κατάπλ. 24: δπόσα κτλ.] σχόλιον Βασιλείου Ἀδάδων. ἀντικροῦς, ὃ

53. Bk. M. LE QUIEN, *Oriens Christianus*, 1. τόμος, Parisiis 1740 (φωτ. ἀνατ. Graz 1958), στ. 1054 C, καὶ H. RABE, *Die Ueberlieferung der Lukianscholien*, NGG 1902, 733.

54. Στὸ ἔξῆς οἱ παραπομπὲς σὲ σχόλια θὰ γίνονται μὲ τὸν ἀριθμὸν σελίδας καὶ στίχου αὐτῆς τῆς ἔκδοσης.

55. Στὸ σημεῖο αὐτὸ σημειώνεται στὴν ἔκδοση τοῦ H. RABE στιχ., καὶ στὸ ὑπόμνημα διαβάζουμε: «vix latet ἀρεστῶν». Νομίζω ὅτι δὲν χρειάζεται καμιὰ διόρθωση. Στὴ γενικὴ πληθυντικοῦ δ προσδιορισμὸς ἐνὸς οὐσιαστικοῦ θηλυκοῦ γένους ἀπὸ μιὰ μετοχὴ τριτοβιτη ἀρσενικοῦ γένους εἶναι «λάθος» συνηθισμένο ἔδη στὸν 2. αἰ. π.Χ.: βλ. E. MAYSER, *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit*, II 3, Berlin und Leipzig 1934 (φωτ. ἀνατ. Berlin 1970), σ. 22.

Λουκιανέ, τοῦτο ἀληθὲς εἴρηκας καὶ λίαν σοφώτατα. οἱ γὰρ μὴ προεκκαθάραντες τὰ πεπλημμελῆμένα καὶ διὰ μεταροίας καὶ δακρύων ταῦτα ἀπονιψάμενοι σαφῆ γνωρίσματα καὶ τύπους τινὰς περιφέρουσιν, αἱ τούτων ψυχαὶ ὥσπερ τινὰς βαφὰς καὶ μελαγώματα ἐκκεκολαμμένα ἔχουσαι καὶ γνώμα πᾶσιν δύτα διαδείκνυνται, ὡν τὴν αἰσχύνην μὴ φέρουσαι δεινῶς ὀδυνῶνται ἀνόητα μεταμελούμεναι, καθὼς οἱ θειότατοι ἡμῶν πατέρες φασίν, Ἐφραῖμ καὶ Βασίλειος καὶ ὁ λοιπὸς τῶν θείων πατέρων θίασος. ~ Δ (51₂₂ - 52₂).

Λουκ. Ἰκαρομ. 4: τὰ κατὰ τὸν βίον γελοῖα κτλ.] σχόλιον Βασιλείου Ἀδάδων. τὰ περὶ τὸν βίον, ὃ Λουκιανέ, ὁρθῶς καὶ ἀληθῶς εἴρηκας στηλιτεύσας τὸ ἄστατον αὐτοῦ καὶ ἀνώμαλον, οὐ μὴν καὶ τὰ περὶ τοῦ κόσμου καὶ τῆς τούτου κατασκευῆς· ἀθεος γὰρ ὡν καλῶς ἀγνοεῖς τὸν πεποιηκότα καὶ τὴν αἰτίαν τῆς παρεισάξεως αὐτοῦ. ~ Δ (100_{12.17}).

Δὲν μᾶς ἔχουν διασωθεῖ ἄλλα σχόλια μὲ τὸ δνομα τοῦ Βασιλείου Ἀδάδων, αὐτὰ ποὺ σώζονται δμως δείχνουν καθαρὰ τὴ διάθεσή του ἀπέναντι στὸν Λουκιανό. Ὁ Βασίλειος ὅχι μόνο ἐπαινεῖ ἀνεπιφύλακτα τὸν Λουκιανό,⁵⁶ ἀλλὰ καὶ προσπαθεῖ νὰ βρεῖ παράλληλα ἀνάμεσα στὸ κείμενο ποὺ σχολιάζει καὶ σὲ γνῶμες πατέρων τῆς ἐκκλησίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ θεωρεῖ ἐντελῶς δικαιολογημένη τὴν ἀγνοία τοῦ Λουκιανοῦ πάνω σὲ θέματα χριστιανικῆς πίστης.

Ο ἐπόμενος χρονολογικὰ ἐπώνυμος σχολιαστὴς εἶναι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Καισαρείας Ἀρέθας, ποὺ γεννήθηκε γύρω στὰ 850 καὶ πέθανε μετὰ τὸ 932.⁵⁷ Ο πρῶτος ποὺ ἔκανε λόγο γιὰ τὸν Ἀρέθα ὡς σχολιαστὴ τοῦ Λουκιανοῦ ἦταν ὁ E. MAASS, ποὺ νόμισε ὅτι ὁ Ἀρέθας ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὸν Λουκιανὸ στὴ βυζαντινὴ ἐποχή.⁵⁸ Ο E. MAASS πρόσεξε ὅτι ὁ κώδικας Harleianus 5694 ἦταν γραμμένος ἀπὸ τὸν νοτάριο (= γραμματέα) τοῦ Ἀρέθα Βαάνη γύρω στὰ 914, καὶ ὅτι ὁ Ἀρέθας ὁ ἴδιος εἶχε κάνει διορθώσεις στὸ κείμενο καὶ εἶχε γράψει σχόλια στὸ περιθώριο.⁵⁹ Δυστυχῶς δὲν μᾶς σώζεται ὁ κώδικας αὐτὸς δλόκληρος, ἀλλὰ μόνο ἕνα τμῆμα ποὺ περιέχει 18 ἔργα τοῦ Λουκιανοῦ.⁶⁰ Τὰ σχόλια δμως τοῦ Ἀρέθα μᾶς σώζονται καὶ ἀπὸ ἄλλους κώδικες, δπως εἶδαμε παραπάνω (σ. 430). Σὲ πέντε περιπτώσεις μάλιστα πρὸ

56. Βλ. καὶ R. WINTER, ὁ.π., σ. 5.

57. Γιὰ τὶς διάφορες χρονολογήσεις τῆς γέννησης καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀρέθα βλ. S. B. KOUGEA, 'Ο Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ', Αθῆναι 1913, σσ. 1-2 καὶ 8-9, καὶ P. LEMERLE, *Le premier humanisme byzantin*, Bibliothèque Byzantine. Études 6, Paris 1971, σ. 207.

58. E. MAASS, 'Observationes palaeographicae', *Mélanges Graux*, Paris 1884, σ. 763. Μὲ τὴν ἔργασία τοῦ H. RABE, 'Die Ueberlieferung der Lukianscholien', *NGG* 1902, 718-736, ἀποδείχτηκε ὅτι ἡ δποψη αὐτῇ δὲν ἦταν σωστή.

59. E. MAASS, ὁ.π., σ. 759.

60. 'Απὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ χφ χάθηκαν 58 ἔργα, τὰ σωζόμενα ἔχουν ἀριθμοὺς 59-77, καὶ ίσως νὰ χάθηκαν καὶ ἄλλα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ χφ. Bl. M. D. MACLEOD, *Luciani opera*, 1. τόμος, Oxonii 1972, σσ. XII-XIII.

ἀπὸ τὸ σχόλιο διαβάζουμε τὸ ὄνομα Ἀρέθα (R: 218₂₀, UΩ: 159₂₅, Δ: 58₂₇, 71₂₅, 76₄). Ἐπίσης στὸν κώδικα Mosquensis 315 μᾶς σώθηκαν δύο μικρὲς πραγματεῖες (ἐπαυξημένα σχόλια) τοῦ Ἀρέθα γιὰ τὸν Λουκιανὸν μὲ τίτλους: *Toū αὐτοῦ* (ἐνν. Ἀρέθα) πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ δυσσεβοῦς Λουκιανοῦ λήρημα ὡς φθονερόν ἔστι τὸ θεῖον καὶ *Πρὸς τὸν αὐτὸν περὶ ἐτέρων ληρημάτων*.⁶¹

Μὲ τὸν Ἀρέθα φθάνουμε, νομίζω, στὴ λύση τοῦ προβλήματος. Ὁ Ἀρέθας, ἀντίθετα μὲ δλους τοὺς προηγούμενους, ἐκφράζεται γιὰ τὸν Λουκιανὸν μὲ τὰ χειρότερα ὑβριστικὰ ἐπίθετα. Στὸ τμῆμα ποὺ μᾶς σώθηκε ἀπὸ τὸ προσωπικὸ χφ τοῦ Ἀρέθα διαβάζουμε γραμμένα ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου σχόλια, δπως: βάλλ’ ἐς κόρακας, μιαρέ, εἰ τοῦτο φιλοσοφεῖν ἔγρωκας (203₁₋₂)· μόγις ποτέ, μιαρὲ καὶ ἐπάρατε, τὸ σαυτοῦ ἐξεῖπας. ἐξώλης καὶ προώλης γέροιο (206₂₂₋₂₄)· ἀπόλοιο, μιαρέ, αὐτῇ γελωτοποίᾳ καὶ εἰρωνίᾳ (228₃₀₋₃₁)· μέχρι τίνος; οὐ παύσῃ, ματαιολόγε; (229₂₋₃)· ίνα καὶ εῦρη, τίς ὥν εὐρήσει, βδελυρώτατε, ἀνθρωπος ὅν; (244₁₄₋₁₅). Τὴν ἴδια διάθεση διαπιστώνουμε καὶ στὰ σχόλια 159₂₅₋₂₈ (UΩ) καὶ 218₂₀-220₂₁ (R) ποὺ φέρουν τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρέθα. "Οσο γιὰ τὶς δύο πραγματεῖες τοῦ κώδικα τῆς Μόσχας, ἡ διάθεσή τους φαίνεται καὶ μόνο ἀπὸ τοὺς τίτλους τους, ἀξίζει δῆμως νὰ παραθέσω καὶ ἕνα τμῆμα ἀπὸ τὸ περιεγόμενό τους: σὺ δὲ (ἀπευθύνεται στὸν Λουκιανὸν) τοσοῦτον ἐλλεβόρου προσδέῃ καὶ οὕτω κορύζης περίπλεως εἰ καὶ προσδεόμενος τιθῆς, ή σε ἀπομύξει, καλῶς ἐκείνη γε τῆπιε ποιοῦσα, ὥστε τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν καὶ τὸ ταύτης εῦδαιμον ἐν τῇ τοῦ λαιμοῦ τίθεσθαι ἀπολαύσει καὶ τῶν κατὰ σῶμα ἥδεων χοιρώδης ὡς ἔοικεν ἀνθρωπος εἰ, γαστρὶ τὸ ἀγαθὸν περιορίζων καὶ πλέον οὐδὲν οἰδμενος τῶν παρόντων ἀλλὰ συγκαταλέων τῷ βίῳ καὶ τὴν ψυχήν. τοιούτῳ δ’ ἀνδρὶ οὐδεὶς φθόνος καὶ τούτων ἀλογιστότερα τερατεύεσθαι (334₁₁₋₂₀ WESTERINK).

Ἡ ἐπιθετικὴ αὐτὴ στάση τοῦ Ἀρέθα ἀπέναντι στὸν Λουκιανὸν εἶναι τὸ σο χαρακτηριστική, ὥστε χρησιμοποιήθηκε μαζὶ μὲ ἄλλα κριτήρια γιὰ νὰ ἐντοπιστοῦν καὶ σὲ ἄλλα χφ τοῦ Λουκιανοῦ ἀπόγραφα τῶν σχολίων τοῦ Ἀρέθα.⁶² Αὐτὸν φαίνεται ἴδιαίτερα στὴν ἐργασία τοῦ J. BOLAND, *Aréthas, scholiaste de Lucien*, Travail de licence, Liège 1935-36 (χειρόγραφη),⁶³ ποὺ

61. Ἡ πρώτη ἔκδοση τῶν πραγματειῶν αὐτῶν ἔγινε ἀπὸ τὸν H. RABE, *Die Lukianstudien des Arethas*, NGG 1903, 643-656, καὶ ἀργότερα ὁ ἴδιος τὶς περιέλαβε στὴν ἔκδοσή του τῶν σχολίων στὸν Λουκιανό. Τώρα περιλαμβάνονται καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ L. G. WESTERINK, *Arethae scripta minora*, 1. τόμος, Lipsiae 1968, ὁρ. 54-55, σσ. 333-339. Τὶς πραγματεῖες αὗτές, μαζὶ μὲ τὸ σχόλιο 76₂₋₂₄ τοῦ Ἀρέθα, τὶς παρουσίασε στὰ πολωνικὰ ὁ W. MADYDA, *Bizantyjska polemika z Lukianem*, Meander 1, 9 (1946), 468-476.

62. Bλ. H. RABE, *Die Ueberlieferung der Lukianscholien*, NGG 1902, 731.

63. Γιὰ τὴν ἐξάρτηση τοῦ R ἀπὸ τὸν E, σ. 45: «une cinquième preuve de la parenté ER peut être tirée du fait que ces fameuses notes personnelles où Aréthas exhale sa bile contre Lucien se retrouvent très souvent dans R». Γιὰ τὴ σχέση B καὶ E, σ. 86: «le scholiaste de B, dans

προσπάθησε νὰ ξεχωρίσει τὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα απὸ τὸ σύνολο τῶν σχολίων στὸν Λουκιανό, καὶ τελικὰ ἀπέδωσε στὸν Ἀρέθα 715 σχόλια ἔκτος ἀπὸ τὰ 250 τοῦ Ε ποὺ εἶναι γραμμένα ἀπὸ τὸν ἕδιο.⁶⁴ Τὸ γεγονός εἶναι δτὶ ὅλα τὰ χφφ τοῦ Λουκιανοῦ ποὺ περιέχουν σχόλια, ἔκτος ἀπὸ τὸν Γ, ἐξαρτῶνται ἀμεσαὶ ἢ ἔμμεσα ἀπὸ τὸ χφ τοῦ Ἀρέθα.⁶⁵ Λύτὸ δείχνει πόσο σημαντικὸ ρόλο ἔπαιξε ὁ Ἀρέθας στὴν χειρόγραφη παράδοση τοῦ Λουκιανοῦ,⁶⁶ καταλαβαίνουμε δμως καὶ πόσο θὰ μποροῦσε νὰ ἐπηρεάσει τὴν γνώμη τῶν συγχρόνων του γιὰ τὸν Λουκιανό. Πραγματικὰ ὁ Ἀρέθας ἦταν ἔνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαίνοντα πρόσωπα τῆς ἐποχῆς του. Συγχειριμένα ἦταν πρωτόθρονος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ εἶχε τὴν ἔδρα του στὴν Κωνσταντινούπολη,⁶⁷ ὅπου ἔπαιξε πολὺ σημαντικὸ ρόλο στὰ πολιτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς του, ἴδιαίτερα στὸ ζήτημα τοῦ τέταρτου γάμου τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντα καὶ στὰ προβλήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο.⁶⁸ Ἀπὸ τὴν ὄλη μεριὰ ἡ φιλολογικὴ δραστηριότητά του⁶⁹ ἦταν μεγάλη, τόσο στὴ φροντίδα του γιὰ ἀπόκτηση καὶ ἀντιγραφὴ χειρογράφων μὲ κείμενα ἀρχαίων συγγραφέων,⁷⁰ ὃσο καὶ στὸ σχολιασμὸ τῶν συγγραφέων αὐτῶν.⁷¹ Ἡ μεγάλη ἔκτιμηση ποὺ εἶχαν γιὰ τὸν Ἀρέθα οἱ σύγχρονοι του φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός δτὶ σὲ ἔνα χφ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11. αἰ. (Βατοπεδίου 456), ποὺ περιέχει στὰ φφ. 240α-252α ἔνα λόγο τοῦ Ἀρέθα, βρίσκουμε πρὸ τὸν ἀρχὴ τοῦ λόγου στὸ ἐπάνω περιθώριο μιὰ προσωπογραφία τοῦ Ἀρέθα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ δ μέγ(ας) Ἀρέθας δ πρωτόθροος(νος). Ἡ προσωπογραφία κατὰ τὸν L. G. WESTERINK εἶναι ἀντίγραφο ὄλης παλαιότερης, ἵσως σύγχρονης τοῦ Ἀρέθα.⁷²

ses notes, gourmande aussi sévèrement et aussi durement que sait le faire Aréthas, l'impudence et le scepticisme de Lucien; le ton, le vocabulaire de l'irascible évêque de Césarée se retrouvent à la perfection dans plusieurs des notes de B». Γιὰ ἀρκετὰ σχόλια τοῦ V, σ. 123: «seul l'évêque de Césarée était capable de composer des scholies aussi mordantes, aussi incisives; sa réputation de φιλοσκόμμων s'accorde fort bien de la paternité de ces scholies»

64. J. BOLAND, δ.π., σ. 134.

65. Βλ. παραπ. (σ. 430) τὶς δμάδες τῶν χφφ καὶ τὴ σχέση μεταξὺ τους.

66. Βλ. καὶ N. NILÉN, *Excerpta Lucianea*, SO 3 (1925), 26-36.

67. Βλ. Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑ, δ.π., σ. 10, σημ. 4.

68. Βλ. δ.π., σσ. 10-17.

69. Αὐτὴ ἡ πλευρὰ τῆς προσωπικότητας τοῦ Ἀρέθα ἔχει μελετηθεῖ περισσότερο ἀπὸ δλες. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι συγκεντρωμένη στοῦ P. LEMERLE, δ.π., σ. 210, σημ. 18.

70. Βλ. στὴν ἐργασία τοῦ Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑ, δ.π., στὶς σσ. 97-138 τὸ κεφ. «Βιβλιοθήκη καὶ βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον τοῦ Ἀρέθα».

71. Τὰ χφφ ποὺ ἀντιγράφονταν γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἀρέθα εἶχαν ἐπίτηδες πλατύ περιθώριο, γιὰ νὰ ὑπάρχει πολὺς χῶρος γιὰ σχόλια καὶ σημειώματα (βλ. Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑ, δ.π., σ. 41). Στὸν κώδικα Ε τοῦ Λουκιανοῦ τὸ γραμμένο τμῆμα κατέχει μόνο τὸ ἔνα τρίτο τῆς σελίδας τοῦ χφ (βλ. J. BOLAND, δ.π., σ. 140).

72. L. G. WESTERINK, δ.π., praeatio σ. XVIII. Στὸ τέλος τοῦ I. τόμου τῆς ἔκδοσης τοῦ L. G. WESTERINK ὑπάρχει φωτογραφία τῆς σελίδας τοῦ χφ μὲ τὴν προσωπογραφία.

‘Η ἐπίδραση τοῦ Ἀρέθα στοὺς συγχρόνους του σχετικὰ μὲ τὸν Λουκιανὸ φαίνεται ἴδιαίτερα ἀπὸ τὴν Συναγωγὴ λέξεων χρησίμων ἐκ τῶν τοῦ Λουκιανοῦ, ποὺ μᾶς διέσωσε ὁ κώδικας C (Coisl. 345) καὶ ἔξεδωσε ὁ L. BACHMANN, *Anecdota Graeca*, Lipsiae 1828, II, σσ. 317-348. ‘Η συναγωγὴ αὐτὴ περιέχει μιὰ ἐπιλογὴ τῶν σχολίων τοῦ Ἀρέθα στὸν Λουκιανό.⁷³ ‘Η ἐπιλογὴ ὅμως αὐτὴ δὲν ἔγινε ἀπὸ τὸ περιθώριο ἐνὸς σχολιασμένου χφ, ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ πλουσιότερη συλλογὴ σχολίων ποὺ ὑπῆρχε σὲ κάποιο χφ χωρὶς κείμενο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀντιγραφικὰ λάθη.⁷⁴ ‘Ο C ὅμως εἶναι γραμμένος τὸν 10. αἰ.,⁷⁵ καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι μέσα στὸν ἕδιο αἰώνα κάποιος ἀντέγραψε ἀπὸ τὸ προσωπικὸ χειρόγραφο τοῦ Ἀρέθα — ἢ ἀπὸ ἀπόγραφό του — τὰ σχόλια στὸν Λουκιανὸ (χωρὶς τὸ κείμενο) σὲ ἔνα ἄλλο χφ, καὶ ἀπὸ αὐτὸ — ἢ ἀπὸ ἀπόγραφό του — κάποιος ἔκανε τὴν ἐπιλογὴ ποὺ περιέχει ὁ C. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα ἔπαιξαν ἀποφασιστικὸ ρόλο στὸ νὰ γνωρίσει ὁ 10. αἰώνας τὸν Λουκιανό,⁷⁶ καὶ τὰ ἔχνη τῆς γνωριμίας αὐτῆς δὲν εἶναι λίγα. Στὸν αἰώνα αὐτὸν φαίνεται ὅτι γράφτηκαν πολλὰ χφφ μὲ ἔργα τοῦ Λουκιανοῦ.⁷⁷ Στὸν ἕδιο αἰώνα βρίσκουμε στὸν κώδικα Bodleianus - Clarkianus 12 τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, στὸ φ. 83β, γραμμένο σὲ θέση σχολίου ἔνα τμῆμα ἀπὸ ἔργο τοῦ Λουκιανοῦ (Ζεῦξις 3-6),⁷⁸ καὶ στὸν κώδικα Laurentianus 7, 15, ποὺ περιέχει ἀνθολόγιο κειμένων, ἔνα τμῆμα ἀπὸ τὸ Περὶ τοῦ μὴ ὁρδίως πιστεύειν διαβολῆ 8.⁷⁹ Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ἕδιου αἰώνα φαίνεται ὅτι γράφτηκε καὶ ὁ διάλογος Φιλόπατρις ἢ Διδασκόμενος ἀπὸ κάποιον βυζαντινὸ ποὺ θέλησε νὰ μιμηθεῖ τὸν Λουκιανό.⁸⁰ Στὸν 10. αἰώνα ἐπίσης εἶναι γραμμένο τὸ ἔργο τοῦ

73. Στὴ συναγωγὴ αὐτὴ δὲν περιέχεται κανένα ἔχνος τῆς ἐπίθεσης ἐναντίον τοῦ Λουκιανοῦ. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὸν τρόπο τῆς ἐπιλογῆς τοῦ C βλ. J. BOLAND, δ.π., σσ. 20-41.

74. Βλ. H. RABE, δ.π., σ. 723.

75. Γιὰ τὴν συζήτηση ποὺ ἔγινε γύρω ἀπὸ τὸν κώδικα αὐτὸν βλ. P. LEMERLE, δ.π., σσ. 228-229, δπου ἀντικρούεται ἡ ἀποψη τοῦ Σ. B. ΚΟΥΓΕΑ, δ.π., σ. 70, ὅτι «τὸ χειρόγραφον προέρχεται ἐκ τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἔργαστηρού τοῦ Ἀρέθα καὶ ἔτυχε τῆς ἐπεξεργασίας αὐτοῦ».

76. Ἀντίθετα, δ R. WINTER στὴ βιβλιοκρισία του γιὰ τὴ διατριβὴ τοῦ C. HELM, *De Luciani scholiorum fontibus*, Marburg 1908, στὸ *Berliner Philologische Wochenschrift* 30 (1910), 1035, ὑποστήριξε ὅτι ὁ Ἀρέθας προσπάθησε μὲ τὴν ἐπίθεσή του νὰ σταματήσει τὴν ἐπίδραση τοῦ Λουκιανοῦ, ποὺ τότε ἀρχισε νὰ γίνεται πλατύτερα γνωστός, στοὺς συγχρόνους του. ‘Η φροντίδα ὅμως τοῦ Ἀρέθα γιὰ τὸ σχολιασμὸ τοῦ Λουκιανοῦ ἀπὸ κάθε πλευρὰ — πέρα ἀπὸ τοὺς ὑβριστικοὺς χαρακτηρισμοὺς — καὶ ἡ πλατιὰ διάδοση τῶν ἐφιηνευτικῶν σχολίων τοῦ Ἀρέθα ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀποψη αὐτῆς.

77. Βλ. H. RABE, δ.π., σ. 731, σημ. 1, καὶ K. MRAS, δ.π., σ. 233.

78. Βλ. T. G. GAISFORD, *Catalogus sive notitia manuscriptorum qui a Cel. E. D. Clarke comparati in Bibliotheca Bodleiana adservantur*, Pars prior, Oxonii 1812, σσ. 37-38. Ἐπίσης M. ROTHSTEIN, *Quaestiones Lucianeae*, Berolini 1888, σσ. 90-91, καὶ K. MRAS, δ.π., σ. 190.

79. Βλ. M. ROTHSTEIN, δ.π., σ. 92.

80. Βλ. S. REINACH, *La question du Philopatris*, RA 3. série, 40 (1902), 83-91, καὶ D. TA-

Λιουτπράνδου *Antapodosis*, όπου άναφέρεται ό διάλογος τοῦ Λουκιανοῦ "Ονειρος ἢ Ἀλεκτρονών".⁸¹ Στὸ τέλος τοῦ αἰώνα βέβαια συναντοῦμε τὸ ἀρθρό τῆς Σούδας πού ἔδωσε τὴν ἀφορμή νὰ γίνει αὐτὴ ἡ μελέτη.

Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν παραπάνω συζήτηση εἶναι ὅτι ὁ πρῶτος ἐπώνυμος σχολιαστὴς ποὺ ἐκφράστηκε ἐχθρικὰ καὶ ὑβριστικὰ γιὰ τὸν Λουκιανὸν ἦταν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Καισαρείας Ἀρέθας, ὁ ὃποῖος ἔπαιξε πολὺ σημαντικὸν ρόλο στὸ νὰ γνωρίσει ὁ 10. αἰώνας τὸν Λουκιανό. "Ἄς ἔξετάσουμε τώρα τὸν τρίτο ἐπώνυμο σχολιαστὴν τοῦ Λουκιανοῦ, τὸν ἐπίσκοπο Νικαίας Ἀλέξανδρο.

"Ο Ἀλέξανδρος Νικαίας προσκλήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντίνο τὸν Πορφυρογέννητο γιὰ νὰ διδάξῃ ρητορικὴ ὅχι πολὺ μετὰ τὸ 945.⁸² Στὰ μέσα λοιπὸν τοῦ 10. αἰώνα⁸³ θὰ πρέπει νὰ διόρθωσε καὶ νὰ ἔγραψε τὰ σχόλια στὸν κώδικα Γ, δπως φαίνεται ἀπὸ τὰ σημειώματα ποὺ ἔγραψε στὸ τέλος ὅκτω ἔργων τοῦ Λουκιανοῦ: 21₆₋₈, 25₁₋₃, 28₇₋₈, 29₄₋₅, 119₁₇₋₁₈, 154₁₅₋₁₉, 155₅₋₇ καὶ 247₁₉₋₂₂. Ο R. WINTER⁸⁴ συγκρίνοντας τὴν στάση τοῦ Ἀλέξανδρου ἀπέναντι στὸν Λουκιανὸν μὲ τὴν στάση τοῦ Ἀρέθα γράφει: «nam cum Arethas omnem occasionem arripuerit Luciano convicia contumeliosissima faciendi, Alexander ei moderatione et aequitate animi adversatur».⁸⁵ Πραγματικά, ἀν κανένας ἔξετάσει τὰ σχόλια ποὺ ὁ H. RABE στὴν ἔκδοσή του τὰ ἀποδίδει στὸν Ἀλέξανδρο (Γ₂), διαπιστώνει ὅτι ἀρνητικὴ στάση διακρίνεται μόνο σὲ πέντε περιπτώσεις (159₆, 206₁₋₂, 240₂₁, 243₄₋₇, 244₁₋₄) ποὺ ἐκφράζουν — μὲ μιὰ μόνο ἔξαιρεση — περισσότερο δυσαρέσκεια παρὰ ἐχθρικὴ διάθεση. Η ἔξαιρεση εἶναι ἡ τελευταία περίπτωση (244₁₋₄),

BACHOVITZ, «Zur Sprache des pseudolukianischen Dialogs *Philopatris*», *ByzF* 3 (1968), 182. Στὸν ἐπόμενο αἰώνα τοποθετεῖτο ἔργο ὁ R. ANASTASI, *Incerti Auctoris Φιλόπατρις* ἢ διδασκόμενος. Messina 1968, σσ. 23-35 (βλ. R. ROMANO, *Pseudo-Luciano Timarione*, Collana di studi e testi 2, Napoli 1974, σ. 25, σημ. 1).

81. Liutprandi Cremonensis episcopi *Historia gestorum regum et imperatorum sive Antapodosis* I 12 (J.-P. MIGNE, PL 136, 799 A): «...καθὼς ὁ Λουκιανός, cathos o lukianos, idest sicut Lucianus de quodam dicit, quod dormiens multa reppererit, atque a gallo exitatus nihil invenerit..». Βλ. καὶ C. M. NEWLIN, «Lucian and Liutprand», *Speculum* 2 (1927), 447-448.

82. Βλ. Θεοφάνους Συνεχιστῆς VI 14 (σ. 446 ΒΕΚΚΕΡ): παιδευτὰς δὲ ἀρίστους προκένδικεν εἰς Κωνσταντίνον πρωτοσπαθάριον τὸν τηγικάτα μυστικὸν τὸ τῶν φιλοσόφων παιδοτριβεῖον δέδωκεν, εἰς δὲ τὸ τῶν φητόρων Ἀλέξανδρον μητροπολίτην Νικαίας. Γιὰ τὴν βιβλιογραφία τὴν σχετικὴ μὲ τὸν Ἀλέξανδρο βλ. P. LEMERLE, δ.π., σ. 265, σημ. 67, καὶ P. SPECK, δ.π., σ. 22, σημ. 3.

83. Βλ. M. ROTSTEIN, δ.π., σ. 59. Ο R. BROWNING, «The Correspondence of a Tenth-Century Byzantine Scholar», *Byzantion* 24 (1954), 426, ὑποστήριξε νεώτερη χρονολόγηση, γύρω στὸ 930, μὲ βάση τὸ σχόλιο 154₁₆₋₁₉.

84. R. WINTER, *De Luciani scholiis quaestiones selectae*, Lipsiae 1908, σ. 7.

85. Παρόμοια σύγκριση κάνει καὶ ὁ N. A. BEES, «Basileios von Korinth und Theodoros von Nikaia. Mit einem Exkurs über Alexandros von Nikaia», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 6 (1927-1928), 376-377.

ὅπου διαβάζουμε:...καὶ φθόνος οὐδείς σοι τῆς σοφῆς ταύτης ἐμπληξίας, δι' ἣν καὶ πρὸς τοὺς λύκους ἀποπεμφθήσῃ ὡς Λυκῖος τῷ δόντι καὶ ὅν καὶ καλούμενος. ~ Γ₂EV. Παραπηροῦμε διμως ἀμέσως ὅτι τὸ σχόλιο αὐτὸν ὑπάρχει καὶ στὸν Ε, γραμμένο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Ἀρέθα. Τὸ ἴδιο ἵσχει καὶ γιὰ τὸ σχόλιο 243_{4,7}. Τὸ ἐρώτημα ποὺ γεννιέται εἶναι: ἔξερε ὁ Ἀλέξανδρος τὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα καὶ, ὅν ναί, πόσο ἐπηρεάστηκε ἀπὸ αὐτά;

Ἡ ἀπάντηση τοῦ H. RABE (δ.π., σ. 734) στὴν παραπάνω ἐρώτηση ἡταν ἀρνητική, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθεῖ τὸ προσωπικὸ χφ τοῦ Ἀρέθα ἀπὸ τρίτους παρὰ μόνο μετὰ τὸ θάνατό του, ποὺ ὁ H. RABE τὸν χρονολογοῦσε στὸ 940,⁸⁶ ἐνῶ ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε τὸν Γ στὰ χέρια του πρὶν νὰ προσκληθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅσο ἦταν ἀκόμη ἐπίσκοπος Νικαίας. "Ἄν διμως σκεφτοῦμε τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀπογράφων τῶν σχολίων τοῦ Ἀρέθα, τὴν ἐπιτομὴ τῆς συλλογῆς τῶν σχολίων μέσα στὸν 10. αἰώνα, καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Ἀρέθα στὴν ἐποχή του, μποροῦμε νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸν δὲν εἶναι πειστικό. "Αλλωστε ὁ Ἀλέξανδρος δὲν ἔπαψε νὰ εἶναι ἐπίσκοπος Νικαίας καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν πρόσκλησή του στὴν Κωνσταντινούπολη.⁸⁷ Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸν ὁ Ἀλέξανδρος νὰ ἔγραψε τὰ σχόλιά του μετὰ τὸ 945 στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου εἶχε μεγαλύτερη δυνατότητα νὰ χρησιμοποιήσει καὶ ἄλλα χφ τοῦ Λουκιανοῦ γιὰ ἀντιβολή.⁸⁸ Τὸ πιὸ σημαντικὸ στοιχεῖο διμως ποὺ μᾶς βοηθάει νὰ ἀπαντήσουμε στὴν παραπάνω ἐρώτηση εἶναι τὰ σχόλια τοῦ Γ₂ σὲ ἔργα τοῦ Λουκιανοῦ ποὺ ὑπάρχουν στὸ σωζόμενο τμῆμα τοῦ προσωπικοῦ χφ τοῦ Ἀρέθα (Ε). Τὸ μόνο ἔργο τοῦ Λουκιανοῦ ποὺ ὑπάρχει στὸν Ε καὶ στὸ δποῖο ὁ Γ₂ ἔγραψε ἀρκετὰ σχόλια εἶναι ὁ διάλογος Ἐρμότιμος ἢ Περὶ αἰρέσεων.⁸⁹ Αὐτὸν τὸ πρόσεξε καὶ ὁ H. RABE, ἀλλὰ ὑποστήριξε ὅτι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ βγάλει κανένας συμπέρασμα γιὰ τὶς σχέσεις Γ₂ καὶ Ε.⁹⁰ Εἶναι διμως χαρακτηριστικὸ ὅτι ὅλα τὰ σχόλια τοῦ Γ₂ στὸ διάλογο αὐτὸν ὑπάρχουν στὸν Ε, μὲ μόνη ἔξαίρεση τὴ σημείωση 246₂₇: σημείωσαι. περὶ τῆς γεωμετρίας. Τὸ γεγονός μάλιστα ὅτι δύο ἀπὸ τὰ σχόλια αὐτά, τὸ 242₂₆ - 243₇ καὶ τὸ 243₁₁ - 244₄, ἐκφράζονται ἔχθρικὰ γιὰ τὸν Λουκιανὸ μὲ τὸν τρόπο ποὺ χαρακτηρίζει τὸν Ἀρέθα, μᾶς πείθει ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε ὑπόψη του τὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα στὸν Λουκιανό. "Ενα ἐπιχείρημα ἀκόμα: 35 σχόλια τοῦ Γ₂ σὲ διαλόγους ποὺ δὲν σώζονται στὸν Ε ὑπάρχουν στὸν Κ, ποὺ περιέχει σχόλια τοῦ Ἀρέθα. Πραγμα-

86. Μὲ τὴ χρονολόγηση αὐτὴ διαφώνησε ὁ Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑΣ, δ.π., σ. 9, σημ. 2, ποὺ τοποθετοῦσε τὸ θάνατο τοῦ Ἀρέθα λίγο μετὰ τὸ 932. Βλ. καὶ παραπ. σημ. 57.

87. Βλ. P. SPECK, δ.π., σ. 22, σημ. 3.

88. Βλ. H. RABE, δ.π., σ. 734, καὶ N. NILÉN, *Lucianus. Prolegomena*, Lipsiae 1906, σ. 50.

89. Σὲ τρεῖς ἀκόμα διαλόγους ποὺ ὑπάρχουν στὸν Ε βρίσκονται ἀπὸ ἓνα μόνο σχόλιο τοῦ Γ₂: Ἀνάχαρσις 8 (168₁₇₋₂₀), Ἐρωτες 41 (205₂₈ - 206₂), καὶ Σκύθης 9 (240₂₁₋₂₃).

90. H. RABE, δ.π., σ. 734, σημ. 1.

τικὰ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὁ Ἀλέξανδρος, δταν ἐγκαταστάθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ χρησιμοποίησε ἐκεῖ τὸν Ε — ἡ ἔνα ἀπόγραφό του — καὶ νὰ ἀντέγραψε μερικὰ ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα στὸ δικό του χφ. Ὡστόσο φαίνεται ὅτι ἡ ἐπιθετικὴ στάση τοῦ Ἀρέθα ἀπέναντι στὸν Λουκιανὸν δὲν ἐπηρέασε τὸν Ἀλέξανδρο παρὰ σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις.

Ἐπειτα ἀπὸ τὴν ἔξεταση τῶν τριῶν ἐπώνυμων σχολιαστῶν γεννιέται τὸ ἔρωτημα: Εἶναι πραγματικὰ ὁ Ἀρέθας ὁ πρῶτος ποὺ στράφηκε ἐναντίον τοῦ Λουκιανοῦ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἡ μήπως πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀρέθα ὑπῆρξαν ὀνόματα σχολιαστὲς ποὺ κράτησαν τὴν ἴδια ἐχθρικὴ στάση; Τὸ μόνο στοιχεῖο ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει νὰ ἀπαντήσουμε στὴν ἔρωτηση αὐτὴ εἶναι ὁ κώδικας Γ, ποὺ γράφτηκε τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὸν Ε, ἵσως καὶ λίγο νωρίτερα. Ὁ γραφέας τοῦ κειμένου τοῦ Γ ἔγραψε ὁ ἴδιος στὸ περιθώριο καὶ σχόλια, ποὺ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν στὸ πρότυπό του. Αὐτά, δπως εἴδαμε παραπάνω, εἶναι τὰ μόνα σχόλια ποὺ δὲν ἔχουν καμιὰ ἔξαρτηση ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα. Χρειάζεται λοιπὸν νὰ δοῦμε ἀν ὑπάρχει ἐχθρικὴ διάθεση στὰ σχόλια αὐτά (Γ). Σύμφωνα μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ H. RABE τέτοια διάθεση ὑπάρχει σὲ πέντε περιπτώσεις: 23₁₂₋₁₄, 24₂₂₋₂₄, 156₄, 159₂₄₋₂₈ καὶ 216₅₋₇. Σὲ μιὰ δμως ἀπὸ τὶς περιπτώσεις αὐτὲς (159₂₄₋₂₈), ποὺ σώζεται στὰ χφφ ΓΝΦUΩ, διαβάζουμε σὲ δύο χφφ (UΩ) στὴν ἀρχὴ τοῦ σχολίου τὸ ὄνομα Ἀρέθα, καὶ μάλιστα στὰ χφφ ΝΦUΩ τὸ σχόλιο συνεχίζεται (159₂₉- 160₇). Ἡ ἔξηγηση ποὺ ἔδωσε ὁ H. RABE (δ.π., σσ. 733-734) εἶναι ὅτι τὸ σχόλιο αὐτό, γραμμένο ἵσως ἀπὸ χάπτοιον ἱερωμένο, ὑπῆρχε στὸ πρότυπο τοῦ Γ· ὁ Ἀρέθας τὸ ἀντέγραψε στὸ δικό του χφ (Ε) καὶ τὸ ἐπεξέτεινε, καὶ ἀπὸ τὸν Ε πέρασε σὲ ἄλλα χφφ μὲ τὴν ἐπέκταση καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρέθα. Διαπιστώνουμε λοιπὸν ὅτι καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀρέθα ὑπῆρχε σὲ πολὺ μικρὸ βαθμὸ ἐχθρικὴ στάση ἐναντίον τοῦ Λουκιανοῦ στὰ σχόλια, καὶ αὐτὴν τὴ γνώριζε ὁ Ἀρέθας.⁹¹ Δὲν μπορεῖ δμως νὰ γίνει καμιὰ σύγκριση ἀνάμεσα στὶς πέντε περιπτώσεις τοῦ Γ καὶ στὸ πλῆθος τῶν ὑβριστικῶν σχολίων τοῦ Ἀρέθα.

Ο H. RABE στὸ τέλος τῆς ἔκδοσής του τῶν σχολίων στὸν Λουκιανὸν (σ. 336) δίνει ἔναν πίνακα τῶν ὑβριστικῶν ἐπιθέτων ἐναντίον τοῦ Λουκιανοῦ (Convicia Luciano facta) μὲ τὶς ἀντίστοιχες παραπομπές. Παραθέτω τὸν πίνακα αὐτὸν προσθέτοντας δίπλα στὶς παραπομπές καὶ τὰ χφφ ποὺ περιέχουν τὸ κάθε ἐπίθετο, γιὰ νὰ φανεῖ πόσο πλούσιο ἦταν τὸ σχετικὸ λεξιλόγιο τοῦ Ἀρέθα σὲ σύγκριση μὲ τοὺς προηγούμενους σχολιαστές, καὶ ποιὰ ἦταν ἡ ἐπίδρασή του στοὺς ἐπόμενους:

ἄθεος: 163₁₀ Vat. 1325, 185₁₈ B.

ἀλαζών: 216₆ ΓΥ.

- ἀλιτήριος: 11₅ Δ, 163₁₃ Vat. 1325, 226₂₀ Δ.
- ἄνθρωπε: 26₈ Δ, 206₁ Γ₂.
- βδελυρώτατος: 244₁₄ Ε.
- βωμολόχος: 11₁ Δ, 21₁₁ ΒΟΥΩ, 23₁₃ ΒΓΟΥΩ, 47₂₇ Δ, 108₂₅ ΒΩΔ, 120₂₂ ΒΝΔ, 179₆ ΒΒΣΩ, 187₂₉ Ε, 232₂₁ ΡΔ, 236₁₂ ΔΕ.
- γελωτοποιός: 232₂₀ ΡΔ, cf. 215₂₇ Ρ.
- γόης: 19₁₉ ΒφΟΩ, 21₁₉ ΒΟΣΩ, 23₁₃ ΒΓΟΥΩ, 68₉ Δ, 120₂₅ ΒΒΝΥΩΔ, 179₆ ΒΒΣΩ, 182₉ Β, 185₇ ΒΒφUΩ.
- δαιμόνων φίλος: 34₂₄ Ο.
- διαβολεύς: 221₄ Ρ, 221₂₀ RV.
- δυσσεβής: 78₂₇ Mosq. 315, 240₂₁ Γ₂.
- ἐλεεινός ἄνθρωπος: 217₂₄ Ρ.
- ἐμπαθέστατος: 16₁ Β.
- ἐπάρατος: 206₂₃ ER.
- ἐπίτριπτος: 101₂₇ φ, ἐπιτριπτότατος: 220₁₃ Ρ.
- κακὴ κεφαλή: 11₃ Δ.
- κακοδαίμων: 139₂₂ ΒΦφΩ, 200₂₀ ΕΒφΩΔ.
- κατάρατος: 78₂₉ Mosq. 315, 128₁₈ ΦUΩ, 159₂₅ ΓΒΦUΩ, 160₁₃ ΒφUΩ, 205₁₄ VERU, 221₃ Ρ, 222₃ Ρ, 227₂₈ REΔ.
- κενολόγος: 24₂₂ ΒΓΟΩ.
- ματαιολόγος: 229₃ ERΔ.
- μάταιος: 75₂₇ Δ, 134₂₂ Β, 156₄ ΓφUΩ, 174₄ Β, ματαιότατος: 218₂₂ R.
- μεμψίμοιρος: 236₁₄ ΔΕ.
- μιαρὰ κεφαλή: 218₁₂ Β, μιαρὸς ὄνοματοθέτης: 222₂₇ Β.
- μιαρολόγος: 205₇ Ε.
- μιαρός: 184₁₇ Β, 203₂ ERφΩ, 206₂₃ ER, 216₅ ΓV, 216₈ Ρ, 228₃₀ ERΔ.
- ὄλεθριος: 173₇ ΒφΒΩΔ, 216₈ Ρ.
- ὅλεθρος: 232₂₀ ΡΔ, 247₁₇ Ε.
- παιγνιήμων: 24₁₉ ΒΟΩ, 195₁₉ ΒΕφΩΔ.
- παιδοφθόρος: 34₂₆ Ω.
- παμβέβηλος: 126₁₃ U.
- πλαστογράφος: 120₂₅ ΒΒΝΥΩΔ.
- σκώπτης: 221₄ Ρ, 221₁₉ RV.
- ταλαίπωρος: 228₂₅ ΕΔ.
- ταλάντατος: 221₅ Ρ.
- τερατολόγος: 19₁₉ ΒφΟΩ, 217₅ Ρ.
- τρισάθλιος: 126₁₉ U.
- φιλαίτιος: 236₁₄ ΔΕ.
- χοιρώδης: 80₆ Mosq. 315.
- ψωμοκόλαξ: 108₂₅ ΒΩΔ.

"Αν κατατάξουμε τὰ παραπόνω ἐπίθετα ἀνάλογα μὲ τὶς διμάδες χφφ ὅπου τὰ συναντοῦμε γιὰ πρώτη φορὰ — χωρὶς νὰ τὰ ὑπολογίζουμε δταν ἐπαναλαμβάνονται στὶς ἐπόμενες διμάδες — καταλήγουμε στὴν παρακάτω ἀριθμητικὴ εἰκόνα:

1. διμάδα ($\Gamma\Gamma_2$):	περιέχει	9	ὑβριστικὰ	ἐπίθετα	σὲ	7	σχόλια	(τὰ 2
								εἶναι τοῦ Γ_2)
2. » (EBCRMosq. 315):	»	51	»	»	»	37	σχόλια	
3. » (VΦφ):	»	42	»	»	»	10	»	
4. » (ΟUΩΚΜΝΣ):	»	4	»	»	»	4	»	
5. » (Δ):	»	8	»	»	»	7	»	
'Επιπλέον δὲ κάθ. Vat. 1325	»	2	»	»	»	1	σχόλιο.	

Απὸ τὴν κατάταξη αὐτῆ γίνεται πιὰ ὄλοφάνερο δτι ἡ 2. διμάδα, δηλ. ἡ διμάδα ποὺ περιλαμβάνει τὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα, εἶναι αὐτὴ ποὺ κάνει τὴν πιὸ βίαιη ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Λουκιανοῦ, καὶ ἀσφαλῶς αὐτὴ ποὺ ἐπηρέασε καὶ τὶς ἐπόμενες, ποὺ τὴ χρησιμοποίησαν μαζὶ μὲ τὴν 1. ώς πρότυπο. Τὸ συμπέρασμά μας λοιπὸν εἶναι δτι καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀρέθα ὑπῆρχε στὰ σχόλια κάποια δυσμενῆς στάση ἀπέναντι στὸν Λουκιανὸν σὲ λίγες περιπτώσεις (τὰ 5 σχόλια τοῦ Γ),⁹² δὲ Ἀρέθας διμως ἦταν δὲ πρῶτος ποὺ στράφηκε ἐναντίον τοῦ Λουκιανοῦ μὲ πραγματικὴ ἐμπάθεια. Μιὰ ἀπορία ποὺ εἶναι φυσικὸ νὰ δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴ διαπίστωση αὐτῆ εἶναι: Γιατί δὲ Ἀρέθας κράτησε αὐτὴ τὴ στάση ἀπέναντι στὸν Λουκιανὸν;

Ο Ἀρέθας εἶχε μιὰ πολὺ πλούσια γιὰ τὴν ἐποχὴ του βιβλιοθήκη, καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ χφφ τῆς βιβλιοθήκης του σώζονται μέχρι σήμερα, ἔχοντας γραμμένα στὸ περιθώριο σχόλια ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου.⁹³ Ο Ἀρέθας εἶχε τὴ συνή-

92. Ο ἐκφραστικὸς τρόπος καὶ δὲ τόνος τῶν σχολίων αὐτῶν τοῦ Γ , ίδιατερα τοῦ 23₁₂₋₁₄ καὶ τοῦ 216₆₋₇, μοιάζει πολὺ μὲ τὸν ἀντίστοιχο τοῦ Ἀρέθα. Τὸ σχόλιο 159₂₄₋₂₈ μᾶς ἔχει σωθεῖ σὲ ἄλλα χφφ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρέθα. Μήπως καὶ τὰ σχόλια αὐτὰ γράφτηκαν στὸν Γ ιάτῳ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς πολεμικῆς τοῦ Ἀρέθα;

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ δτι δὲ Γ σὲ ἄλλα σχόλια ἐκφράζεται εὐνοϊκὰ γιὰ τὸν Λουκιανὸν καὶ τονίζει ίδιατερα τὰ σημεῖα ὅπου ὑπάρχει δικαιωμάδηση τῆς θρησκείας τῶν ἀρχαίων. Μερικὰ παραδείγματα: 27₂₀₋₂₃: οἶον ἥδυ πνεῖς, Λουκιανέ, κατὰ τῆς καρδίας ὥσπερ ἀστρατείας καὶ μίσου παρὰ πᾶσαν ὑπόνοιαν τῶν ἀληθεύων. 53₃₋₄: καὶ τοῦτο ποδὸς πλείονα τῶν Ἑλλήνων ἐποίησε καταγέλωτα. 54₄₋₅: πάνυ γενναῖος καὶ τοῦτο καθ' Ἑλλήνων ἥπόρησεν... 75₁₀₋₁₁: καλῶς δὲ πάνυ τὸν Ὁμηρον αὐτὸν κατὰ τῶν Ἑλλήνων ἥμερη μάρτυρα. 148₄₋₅: δὲ σκοπὸς ἐνταῦθα τῷ Λουκιανῷ καταδραμεῖν τῶν Ἑλλήνων θυσίας ποιούντων. 250₂₀₋₂₁: ἐν τούτοις τοῖς διαλόγοις διαπαίξαι βούλεται τὰ παρὰ τῶν Ἑλλήνων περὶ τοῦ "Αἰδου λεγόμενα..." 268₂₈₋₂₈: διαπαίξας τὰ λεγόμενα παρ' Ἑλλήνων περὶ τοῦ "Αἰδου καὶ τῆς θαλάσσης ἐντεῦθεν διασύρει τὰ περὶ τῶν καλουμένων οὐρανίων θεῶν παρ' αὐτοῖς".

93. Γιὰ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς ποὺ σχολίζουν δὲ Ἀρέθας βλ. συνοπτικὰ L. G. WESTERINK, *Arethae scripta minora*, 2. τόμος, Lipsiae 1972, praefatio σσ. XII-XV, καὶ πιὸ ἀναλυτικὰ P. LEMERLE, δ.π., σσ. 210-233.

θεια στὰ σχόλια ποὺ ἔγραψε νὰ ἀπευθύνεται στὸ συγγραφέα τοῦ κειμένου τοῦ χφ σὰν νὰ τὸν εἶχε μπροστά του ζωντανὸν καὶ νὰ συζητοῦσε μαζί του, ἀλλοτε ἐπαινώντας τὸν καὶ ἀλλοτε φέγοντάς τον.⁹⁴ Οἱ συγγραφεῖς ἐναντίον τῶν ὅποιων στρέφεται μὲ ἀγανάκτηση καὶ θυμὸν ὁ Ἀρέθας εἶναι κυρίως ὁ Ἀλβῖνος, ὁ Ἱεροκλῆς, ὁ Φιλόστρατος, ὁ Ἰουλιανὸς καὶ ὁ Λουκιανός.⁹⁵ Ὁ τελευταῖος βέβαια εἶναι αὐτὸς ποὺ δέχεται τὴν πιὸ ἔντονη ἐπίθεση.⁹⁶ Ὁ L. G. WESTERINK (δ.π.) ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἐπιθετικὴ αὐτὴ στάση εἶχε μιὰ διπλὴ πρακτικὴ σκοπιμότητα: προστάτευε καὶ τὸν ἀναγνώστη καὶ τὸ βιβλίο. "Ἄν δηλαδὴ κατηγοροῦσαν τὸν ἴδιοκτήτη τοῦ χφ ὅτι δείχνει μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ κείμενα τῶν εἰδωλολατρῶν συγγραφέων, θὰ μποροῦσε αὐτὸς νὰ ἐπιδείξει τὴ διάθεσή του ἀπέναντι σ' αὐτοὺς γραμμένη στὸ περιθώριο τοῦ χφ· ἀπὸ τὴν ἀλλη μεριὰ τὰ σχόλια αὐτοῦ τοῦ εἴδους γίνονταν αἰτία νὰ μὴ χρησιμοποιεῖται τὸ χφ πολὺ συχνά.

Ἡ ἀποφῆ τοῦ L. G. WESTERINK φαίνεται πολὺ σωστή, ἴδιαίτερα στὸ πρῶτο μέρος της, ποὺ ἀφορᾶ τὸν ἴδιοκτήτη τοῦ χφ. Πραγματικὰ ἡ ἀντίδραση ποὺ συνάντησε στὴν ἀρχὴ τὸ ξαναζωντάνεμα τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς στὸ Βυζάντιο δὲν ἦταν μικρή. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Φωτίου ἀπὸ τὸν Νικήτα Δαβίδ μιλάει πολὺ εὔγλωττα γιὰ τὴν ἀντίδραση αὐτῆς.⁹⁷ Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ Ἀρέθας ἤθελε νὰ βεβαιώσει τοὺς συγχρόνους του ὅτι δὲν συμφωνοῦσε καθόλου μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Λουκιανοῦ καὶ ὅτι τὸν διάβαζε μόνο ἐπειδὴ τοῦ ἀρεσε τὸ ὄφος καὶ ὁ λόγος του.⁹⁸ Ἀλλωστε ὁ Ἀρέθας εἶχε καὶ ἔναν ἀκόμα λόγο νὰ πάρει τὰ μέτρα του: ὅταν ἀκόμα ἦταν διάκονος, κάποιος ἔχθρός του, ὁ Νικόλαος ὁ Ξυλομαχαίρης, τὸν εἶχε κατηγορήσει γιὰ ἀθεῖα.⁹⁹ Ἡ κατηγορία ἀποδείχτηκε βέβαια ἀβάσιμη, ἀλλὰ δημιουργησε στοὺς συγχρόνους ὑποψίες γιὰ τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τοῦ Ἀρέθα. "Ἐτσι, ὅταν ὁ Ἀρέθας χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος, ἡ γραπτὴ ὁμολογία ποὺ ἔδωσε στοὺς ἀλλούς ἀρχιερεῖς γιὰ τὴν πίστη του ἦταν πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν τυπικὴ ὁμολογία

94. Βλ. E. MAASS, δ.π., σσ. 758-759, καὶ S. B. ΚΟΥΓΕΑ, δ.π., σ. 41.

95. Βλ. L. G. WESTERINK, *Marginalia by Arethas in Moscow Greek ms 231*, *Byzantion* 42 (1972), 201.

96. Βλ. S. B. ΚΟΥΓΕΑ, δ.π., σ. 50: «Ἐνίστε δὲ ἡ ἀποδοκιμασία τοῦ Ἀρέθα ἐκφράζεται μετ' ὀργῆς, ὡς συμβαίνει πρὸ πάντων περὶ τοῦ Λουκιανοῦ, διὸ περιλούει διὰ πολλῶν ὑβριστικῶν ἐπιθέτων, ἀρῶν καὶ ἀπειλῶν».

97. Βλ. Νικήτα Δαβίδ, *Iγνατίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως βίος* ἦτοι ἀθλητικός, J.-P. MIGNE, PG 105, 509.

98. Εύνοικες παρατηρήσεις κάνει ὁ Ἀρέθας μόνο γιὰ τὸ λόγο τοῦ Λουκιανοῦ: 168₁₁₋₁₂: ὥραιον ἄγαν καὶ σχεδὸν ἀληθὲς ~ E. 170₁₋₂: εὐφραδές ἄγαν καὶ ἐναργές καὶ γοογὸν τὸ χωρίον ~ E. 172₁₂₋₁₃: ὥραιον διόλου τὸ χωρίον καὶ τῆς ματαιότητος ἡμῶν ἐκκαλυπτικόν ~ ΒΔ. 203₂₂₋₂₃: ὥραιον ἄγαν καὶ φυσικῆς θεωρίας ἐχόμενον τὸ χωρίον... ~ ERVU.

99. Βλ. S. B. ΚΟΥΓΕΑ, δ.π., σ. 24, καὶ L. G. WESTERINK, *Arethae scripta minora*, 2. τόμος, Lipsiae 1972, ἀρ. 66, σσ. 49-55.

ποὺ δινόταν σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις.¹⁰⁰ Ἀργότερα ὁ αὐτοκράτορας Λέων ὁ ΣΤ', γιὰ νὰ ἐκδικηθεῖ τὸν Ἀρέθα ποὺ ἔφερνε ἐμπόδια στὸν τέταρτο γάμο του, ἔφερε πάλι στὴν ἐπιφάνεια τὴν κατηγορία τῆς ἀθετᾶς.¹⁰¹ Ἐπομένως ἡ κατηγορία αὐτὴ ἀκολουθοῦσε τὸν Ἀρέθα στὴν ἄνοδό του στὴν ἐκκλησιαστικὴ ιεραρχία, καὶ ἵσως ἡ ἀφορμή τῆς ἦταν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀρέθα γιὰ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς.¹⁰²

Τὰ παραπάνω γεγονότα δικαιολογοῦν δις ἐνα σημεῖο τῇ στάση τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἀπέναντι στὸν Λουκιανό, τὸ συγγραφέα ποὺ ἔχει μόνο διακωμώδησε τοὺς ἀρχαίους θεοὺς ἀλλὰ καὶ ἀμφισβήτησε τὴν ὑπαρξηθεῖαν πρόνοιας, δὲν μποροῦν δμως νὰ ἔξηγήσουν τὸ μέγεθος καὶ τὴν βιαιότητα τῆς ἐπίθεσης. Τὴν ἔξηγηση γι' αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε, νομίζω, στὸ χαρακτήρα τοῦ Ἀρέθα. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Ἀρέθα ἀπὸ τὸν R. JENKINS,¹⁰³ ποὺ τὸν ἐπανέλαβε καὶ ὁ P. LEMERLE,¹⁰⁴ δὲν εἶναι καθόλου τυμητικός, εἶναι δμως βγαλμένος ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του. Ἡ εἰκόνα ποὺ μᾶς δίνουν τὰ ἴδια τὰ ἔργα του δείχνει ἐναν ἀνθρωπὸ ἐμπαθὴ πού, δταν ἀποφάσιζε νὰ ἀναφερθεῖ στοὺς ἔχθρούς του, ἀφηνε τὸ μίσος του νὰ ἐκφραστεῖ μέσα σὲ ἐνα πλῆθος ἀπὸ κατάρες καὶ ὑβριστικὲς ἐκφράσεις, ποὺ δὲν είχαν ὅρια. Παραθέτω γιὰ παράδειγμα δύο τυμήματα ἀπὸ ἐνα λόγο του ποὺ ἀπευθύνεται στὸν Λέοντα τὸν Χοιροσφάκτη μὲ τίτλο: Χοιροσφάκτης ἡ Μισογόης:¹⁰⁵ 202₂₀₋₂₆ WEST.: Εἰπὲ γάρ μοι, σὺ ὁ ταῦτα τεχνάζων καὶ διασμιλευόμενος, πῶς μιαρδὸς καὶ ἀποφρὰς ἀνθρωπὸς βδελυκτός τε τοῖς πᾶσι καὶ ἀποτρόπαιος, ὡς μηδὲ τῇ Ῥωμαίων βουλῇ δι' ἀσέλγειαν ἀξιος ἐναυλίζεσθαι, ἔτι τῶν δυσσεβεστάτων χειλέων τὰ κατὰ τοῦ κνοίου καὶ τοῦ χριστοῦ αὐτοῦ ἀποβλύζων εἰς ναὸν αὐτοῦ ἄγιον ἀπηθαδίσω σαντὸν εἰσβιάσασθαι...; 206₁₈₋₂₀ WEST.: Ἄλλῳ πάντων ἀνθρώπων

100. Βλ. Σ. B. ΚΟΥΓΕΑ, δ.π., σσ. 79-80. Τὸ κείμενο τῆς ὁμολογίας στοῦ L. G. WESTERINK, δ.π., ἀρ. 60, σσ. 17-22: Σύμβολον πίστεως ἐπιδοθὲν ἐπὶ τῇ τῆς ἐπισκοπῆς αὐτοῦ προσχειρίσει.

101. Βλ. Σ. B. ΚΟΥΓΕΑ, δ.π., σ. 25, καὶ L. G. WESTERINK, δ.π., ἀρ. 72, σσ. 108-111: Λέοντι βασιλεῖ κακοῦν ἐναρχομένῳ.

102. Ἐτοι πιστεῖει ὁ L. G. WESTERINK, *Marginalia by Arethas in Moscow Greek ms 231*, *Byzantium* 42 (1972), 201.

103. R. JENKINS, *Byzantium: The Imperial Centuries (A.D. 610-1071)*, London 1966, σ. 219: «The modern world owes so much to the patronage accorded by Arethas to classical letters that it seems ungenerous to insist on his very serious defects both of head and heart. Yet the series of events during the next six years cannot be understood unless it is realised that Arethas was a narrow-minded, bad-hearted man, morbidly ambitious and absolutely unscrupulous, a treacherous friend and a rancorous enemy». Βλ. δὲ τὸ 16. κεφάλαιο, σσ. 212-226, δπου ἔξετάζονται τὰ γεγονότα ποὺ δικαιολογοῦν τὸ χαρακτηρισμὸ αὐτό.

104. P. LEMERLE, δ.π., σ. 208, δπου σὲ μία παράγραφο ἀπαριθμοῦνται τὰ γεγονότα ποὺ ἀπεκονίζουν τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἀρέθα.

105. Βλ. L. G. WESTERINK, *Arethae scripta minora*, 1. τόμος, Lipsiae 1968, ἀρ. 21, σσ. 200-212.

έλεεινότατε καὶ θρασύτατε καὶ ἀπαιδευτότατε, κάκείνοις οἵς παρισοῦσθαι τολμᾶς ἀπ' ἐναντίας τῇ γνώμῃ φερόμενε... Εἶναι φανερὸν δὲν εἶχαν ἄδικο μερικοὶ σύγχρονοι του ποὺ τὸν χαρακτήρισαν μὲ τὸ ἐπίθετο φιλοσκόψιμων.¹⁰⁶ "Αλλωστε καὶ ὁ Ἀρέθας δὲν φαίνεται νὰ ἔνοχλήθηκε καὶ πολὺ ἀπὸ τὸ χαρακτηρισμὸν αὐτὸν, ἔπως φαίνεται ἀπὸ τὸ λόγο του μὲ τίτλο: *Πρὸς τοὺς φιλοσκόψιμους ήμᾶς οἰομένους*.¹⁰⁷ Συμπεραίνουμε λοιπὸν δὲν ὁ Ἀρέθας ἐκφράστηκε γιὰ τὸν Λουκιανὸν μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἐκφράζόταν συνήθως γιὰ ἔχθρούς του ἢ γιὰ ἀνθρώπους ποὺ διαφωνοῦσαν μαζί του. "Ετοι ἐξηγεῖται ἡ βιαιότητα τῆς ἐπίθεσης ἐναντίον τοῦ Λουκιανοῦ, τοῦ συγγραφέα ποὺ μποροῦσε νὰ δώσει καὶ πάλι ἀφορμὴ στοὺς ἔχθρους τοῦ ἀρχιεπισκόπου νὰ τὸν κατηγορήσουν γιὰ ἀθετα.

Τώρα πιὸ εἶναι καιρός, νομίζω, νὰ ξαναγυρίσουμε στὸ ἄρθρο τῆς Σούδας. "Η ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Λουκιανοῦ στὸ τελευταῖο μέρος τοῦ ἄρθρου εἶναι ἔξι-σου βίᾳν καὶ ἐμπαθῆς μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἐπιθέσεις τοῦ Ἀρέθα. "Η χρονικὴ ἀπόσταση μεταξὺ Ἀρέθα καὶ Σούδας εἶναι μικρότερη ἀπὸ ἓναν αἰώνα, καὶ ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἀρέθα στὴ γνώμη τῆς ἐποχῆς του γιὰ τὸν Λουκιανὸν ήταν πολὺ μεγάλη. Καὶ μὲ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα μόνο, θὰ μπορούσαμε νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα δὲν τὸ ἄρθρο τῆς Σούδας εἶναι ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὴ στάση τοῦ Ἀρέθα ἀπέναντι στὸν Λουκιανό.¹⁰⁸ "Υπάρχουν δμως καὶ μερικὰ ἀκόμα στοιχεῖα ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὸ συμπέρασμα αὐτό:

α) Τὸ ἄρθρο τῆς Σούδας μιλάει γιὰ σπαραγμὸν ἀπὸ σκυλιά: τελευτῆσαι δὲ αὐτὸν λόγος ὑπὸ κυνῶν. Στὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα διαβάζουμε: ...καὶ φθόνος οὐδεὶς σοὶ τῆς σοφῆς ταύτης ἐμπληξίας, δι' ἥν καὶ πρὸς τοὺς λύκους ἀποπεμφθῆσῃ ὡς Λυκῖνος τῷ ὅντι καὶ ὀν καὶ καλούμενος ~ Γ₂EV (244_{1.4}). Εἶχαμε παρατηρήσει καὶ προηγουμένως (σ. 437) δὲν τὸ σχόλιο αὐτὸν τοῦ Ἀρέθα τὸ βρίσκουμε γραμμένο καὶ ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Νικαίας, γεγονὸς ποὺ δείχνει δὲν ἡ ἰδέα τοῦ σπαραγμοῦ τοῦ Λουκιανοῦ ἀπὸ λύκους ἀρεσε καὶ σὲ ἄλλους βυζαντινοὺς ἔκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀρέθα. "Ο σπαραγμὸς ἀπὸ λύκους βέβαια δὲν ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὸ σπαραγμὸν ἀπὸ σκυλιὰ — ποὺ θύμιζε ἀλλωστε καὶ τὸ θάνατο τοῦ Εύριπίδη καὶ τοῦ Ἡρακλείτου.¹⁰⁹

β) Στὴ Σούδα διαβάζουμε δὲν ὁ Λουκιανὸς κατὰ τῆς ἀληθείας ἐλύτησεν

106. Βλ. J. BOLAND, δ.π., σ. 137.

107. L. G. WESTERINK, δ.π., ἀρ. 20, σσ. 198-199.

108. "Η μελέτη αὐτὴ ἡταν ἡδη ἔτοιμη, δταν κυκλοφόρησε τὸ βιβλίο τοῦ B. ΠΑΠΑΤΩΝΝΟΥ, Λουκιανός, ὁ μεγάλος σατιρικὸς τῆς ἀρχαιότητας. Συμβολὴ στὴν παρουσίαση τῆς ἐποχῆς, τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του, Θεσσαλονίκη 1976, δπου στὴ σ. 269 διαβάζουμε: «Τὸ λῆμμα (ἐν. τῆς Σούδας) γιὰ τὸ Λουκιανό...ἐπαναλαμβάνει κυρίως χαρακτηρισμοὺς τοῦ Ἀρέθα δίνοντας ἐλάχιστα πράγματα γιὰ τὸ βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ σατιρικοῦ», χωρὶς δμως νὰ ὑπάρχει καμιὰ αιτιολόγηση ἡ τεκμηρίωση αὐτῆς τῆς ἀποψῆς.

109. Βλ. Σούδα στὶς λλ. Εὐριπίδης (E 3695 ADLER), Προμέρον κύνες (P 2502 ADLER) καὶ Ἡράκλειτος (H 472 ADLER).

καὶ γι' αὐτὸν ἔδωσε τῆς λύττης ποιὰς ἀρκούσας. 'Αλλὰ καὶ ὁ Ἀρέθας μιλάει γιὰ λύσσα τοῦ Λουκιανοῦ, καὶ μάλιστα σὲ σχόλιο στὸ Περὶ τῆς Περεγρίνου τελευτῆς 13: ...τί γὰρ ἂν τις καὶ δρῶη καὶ τῷ δυτὶ ἀνθρώπιον καὶ λύσσης ἀκράτῳ κατεσχημένον πάθει καὶ πρὸς αὐτὴν ἀπομαχόμενον τὴν ἐνάργειαν;... ~ R. (217₁₇₋₂₀).

γ) Τὸ ἄρθρο τῆς Σούδας μνημονεύει μόνο ἕνα ἔργο τοῦ Λουκιανοῦ, ποὺ εἶναι αὐτὸν ἔδωσε ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐπίθεση: εἰς γὰρ τὸν Περεγρίνου βίον καθάπτεται τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ αὐτὸν βλασφημεῖ τὸν Χριστὸν ὁ παμμί-
αρος. Τὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα στὸ Περὶ τῆς Περεγρίνου τελευτῆς, καὶ Ἰδιαίτερα στὶς παραγράφους 11-13 ποὺ ἀναφέρονται στοὺς χριστιανούς, εἶναι ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα καὶ τὰ πιὸ βίαια.¹¹⁰ Μερικὰ παραδείγματα: 217₁₂₋₁₇: ...ἄλλως τε καὶ οὐδὲ θεμιτὸν ἵσως κτηνῶδη ἀνθρωπον καὶ διὰ ταῦτα ἐμπαθέστατα διαβι-
οῦντα σωφροσύνης τὸ παρόπαν ἀσπάζεσθαι δόγματα. λήρει τοιγαροῦν, λή-
ρει, οὐδείς σοι φθόνος τῆς ἐμπληξίας, εἰ μή γε καὶ ὡς ἀναγώγῳ πάντῃ καὶ τούτων ἀτοπώτερα — εἰπεο ἄλλα — ἐπιδαιψιλενσοίμεθα... ~ R. 218₄₋₁₀: ...καὶ τὰ μὲν ἀνατίρρητα πάντῃ, καὶ πάντα διαρραγείης. σὺ γοῦν ἔσικας εἰς χλεύην τιθέμενος πάντα πρῶτον μὲν ὡμότητα μεταδιώκων καὶ θηριωδῶν καὶ τὸ φι-
λάλληλον προαναιρεῖν, ἵν' ἢ σοὶ βιοῦν ἀπανθρώπως πάσης μὲν ἐμπιπλαμένῳ
ἀνοσίου ἀφροδίτης πάσης δὲ πλεονεξίας καὶ ἀρπαγῆς καὶ τῶν ἄλλων αἰσχίστων
οὐδὲν ὅλως ἀπεχομένῳ ~ R. Στὰ σχόλια αὐτῶν τῶν παραγράφων συναντοῦμε
ἐπίσης καὶ τὶς προσφωνήσεις μιαρὲ (216⁸) καὶ μιαρὰ κεφαλὴ (218₁₂), ἀντί-
στοιχεῖς μὲ τὸ χαρακτηρισμὸν παμμίαρος τῆς Σούδας.

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ θεωρήσουμε βέβαιο δτὶ ὁ λεξικογράφος ποὺ ἔγραψε τὸ ἄρθρο στὴ Σούδα εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴ στάση τοῦ Ἀρέθα ἀπέναντι στὸν Λουκιανό.¹¹¹ Δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ βεβαιώσουμε δτὶ ὁ λεξικογράφος εἶχε ὑπό-
ψη του τὸ κείμενο τῶν σχολίων τοῦ Ἀρέθα, ἀν καὶ οἱ ἀντιστοιχίες ποὺ ἔξετά-
σαμε παραπάνω κάνουν μιὰ τέτοια ὑπόθεση πολὺ πιθανή.¹¹²

Μένει τώρα νὰ ἔξετάσουμε ἕνα ἄλλο ζήτημα: ἐπηρέασε ἡ ἔχθρικὴ αὐτὴ

110. Γιὰ τὴ σχέση μεταξὺ τῶν σχολίων στὴν παράγραφο 13 καὶ τοῦ ἄρθρου τῆς Σούδας εἶχε κάνει λόγο καὶ ὁ F. FRITZSCHE, δ.π., σ. 76, σημ. 11. Βλ. καὶ R. HELM, *Lucian und Menipp*, Leipzig und Berlin 1906, σ. 1, σημ. 2.

111. Θὰ μοῦ ἥταν πολὺ δύσκολο νὰ δεχτῶ δτὶ αὐτὴ ἡ ἐπίθεση θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρχει ἥδη στὴν ἐπιτομὴ τοῦ Ἡσυχίου, ὡς προσθήκη τοῦ ἐπιτομέα. Τὸ τέλος τοῦ ἄρθρου τῆς Σούδας δείχνει προκατάληψη καὶ ἐμπάθεια ποὺ δὲν μποροῦν νὰ δικαιολογηθοῦν ἀπὸ τὸ περιε-
χόμενο τῶν ἔργων τοῦ Λουκιανοῦ, ἀν δὲν προϋποτεθεῖ ἕνα γενικότερο ἔχθρικὸ κλίμα ἐναν-
τίον του. "Άλλωστε ἡ ἐπιτομὴ τοῦ Ἡσυχίου χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸν Φώτιο, ποὺ δο-
ξέρουμε ἥταν ὁ πρῶτος ποὺ ἔκανε γνωστὸ τὸν Λουκιανὸ στοὺς βυζαντινούς.

112. 'Ο J. BIDEZ, *'Aréthas de Césarée éditeur et scholiaste*, *Byzantion* 9 (1934), 403-404, συγκρίνοντας τὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα στὸν Ἰουλιανὸ μὲ μερικὰ ἄρθρα τῆς Σούδας, εἶχε κα-
ταλήξει στὸ συμπέρασμα: «Plus d'une fois aussi, Suidas semble avoir conservé des annota-
tions perdues qui proviennent d'Aréthas».

στάση τοῦ Ἀρέθα καὶ τῆς Σούδας τοὺς μεταγενέστερους, καὶ, ὃν ναι, πόσο;

‘Ο Λουκιανὸς ἦταν ἕνας συγγραφέας ποὺ διαβάστηκε πολὺ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες καὶ ἀσκησε σημαντικὴ ἐπίδραση στὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία,¹¹³ ἴδιαίτερα στὴ βυζαντινὴ σάτιρα.¹¹⁴ Πολλοὶ συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μιμήθηκαν τὸν Λουκιανό, χρησιμοποιώντας δὲλλοι τὸ λεξιλόγιο καὶ τὴ φρασεολογία του, ἄλλοι τὸ περιεχόμενο τῶν διαλόγων του, καὶ δὲλλοι καὶ τὰ δύο.¹¹⁵ Δυστυχῶς δὲν μποροῦμε νὰ ἔχουμε πλήρη τὴν εἰκόνα τῶν μιμήσεων αὐτῶν γιατὶ πολλὲς ἀνώνυμες βυζαντινὲς μιμήσεις τοῦ Λουκιανοῦ παραμένουν ἀνέκδοτες.¹¹⁶ Πάντως τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸν γιὰ τὸν Λουκιανὸν δὲν σταμάτησε τὴν ἐπιθετικὴ διάθεση ἐναντίον του. Μεταγενέστεροι σχολιαστὲς συνέχισαν στὸ περιθώριο τῶν χφφ τοῦ Λουκιανοῦ τὴν ἐπίθεση μὲ τὸν ἴδιο βίαιο τόνο τοῦ Ἀρέθα. “Ἐτσι στὸν κώδικα Vatic. gr. 1325 τοῦ 14. αἱ.¹¹⁷ κάποιος σχολιαστὴς ποὺ παρεξήγησε¹¹⁸ τὸ κείμενο στὸ Φιλοφενδεῖς ή Ἀπιστῶν 16, νομίζοντας δτι αὐτὰ ποὺ λέγονται γιὰ τὸν Σύρον τὸν ἐκ τῆς Παλαιστίνης ἀναφέρονται στὸν Χριστό, γράφει στὸ περιθώριο: οὐαὶ σοι, Λουκιανὲ ἀθεε· σοφιστὴς ην δ κύριος καὶ θεός μου καὶ μισθοὺς ἐλάμβανε τῆς νοσούντων σωτηρίας; η γῆ δὲ διαστῆναι δυ-

113. Βλ. W. CHRIST - W. SCHMID - O. STÄHLIN, δ.π., σσ. 742-743, F. G. ALLINSON, *Lucian, Satirist and Artist*, Boston - Massachusetts 1926, σσ. 138-140, R. HELM, *«Lukianos»*, RE 13(1927), 1774. Εἰδικὰ γιὰ τὸν 12. αἱ. βλ. R. ROMANO, δ.π., σσ. 16-17, ὅπου εἶναι συγκεντρωμένη καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

114. Βλ. τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στοῦ R. ROMANO, δ.π., σ. 18.

115. Βλ. F. SCHUMACHER, *De Ioanne Katrario Luciani imitatore*, Diss. Bonnae 1898, σσ. 27-28. ‘Ο N. FESTA, «A proposito di criteri per stabilire l'autenticità degli scritti compresi nel *Corpus Lucianum*», AIPhO 2 (1934) [= *Mélanges Bidez*], 380-395, ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ θεωρήσει βυζαντινὴ μίμηση τὸν γνήσιο διάλογο τοῦ Λουκιανοῦ Χάρων η Ἐπισκοποῦτες.

116. ‘Ο πρῶτος ποὺ ἔκανε λόγο γιὰ τὶς μιμήσεις αὐτὲς ἦταν ὁ C. B. HASE, «Notice de trois pièces satyriques imitées de la Nécyomantie de Lucien», *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Impériale* 9, 2 (1813), 128-129, ποὺ ἔγραψε δτι στὰ χφφ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Παρισιοῦ συνάντησε γύρω στὶς δώδεκα τέτοιες μιμήσεις. Τὸ παράξενο εἶναι δτι ἡ πληροφορία αὐτὴ τοῦ C. B. HASE ἐπαναλήφθηκε ἀπὸ τοὺς φιλολόγους στὰ ἐπόμενα χρόνια, χωρὶς ἡ ἔρευνα νὰ προχωρήσει καθόλου (βλ. A. ELLISSEN, *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur*, 4, 1, Leipzig 1860, σσ. 8-9, M. CROISSET, δ.π., σ. 390, σημ. 1, J. RENTSCH, δ.π., σ. 21, K. KRUMBACHER, δ.π., σ. 495, F. SCHUMACHER, δ.π., σ. 28, J. DRÄSEKE, *Byzantinische Hadesfahrten*, *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* 29 [1912], 349, R. HELM, δ.π., στ. 1774). ‘Ο N. FESTA, δ.π., σ. 379, σημ. 2, ἐπισήμανε μιὰ μίμηση τοῦ Λουκιανοῦ στὸν κώδικα Marc. XI 22. Τελευταῖα ἐκδόθηκε μιὰ δὲλλη τέτοια μίμηση ἀπὸ τὴν O. KARSAY, «Eine byzantinische Imitation von Lukianos», AAHung 19 (1971), 383-391.

117. Βλ. M. WITTEK, «Liste des manuscrits de Lucien», *Scriptorium* 6 (1952), 317, ἀριθ. χφ 154.

118. ‘Η παρεξήγηση αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ μόνη. Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις οἱ σχολιαστὲς νόμιζαν δτι ὁ Λουκιανὸς σατίριζε γεγονότα ποὺ ἀναφέρονταν στὴν Παλαιὰ Διαθήκη: 21₁₉₋₂₁, 24₁₉, 24₂₂₋₂₄, 27₂₄, 101₂₂₋₂₇, 110₅, 274₂₀₋₂₁.

ναμένη τηνικαῦτα, ὅτε σὺ ταῦτ' ἐλήρεις, τί παθοῦσα μὴ διέστη καταποῦσα σὲ τὸν ἀλιτήριον; η̄ οὐδὲν ἄλλο γε η̄ μυσαχθεῖσα; (1639-14).

‘Η πολεμικὴ δὲν περιορίστηκε μόνο στὸν Λουκιανό, ἀλλὰ ἐπεκτάθηκε καὶ σὲ μιμητές του. Τὴν ἴδια ἐπιθετικὴ στάση ποὺ χράτησε ὁ Ἀρέθας ἀπέναντι στὸν Λουκιανὸν τὴν ξαναβρίσκουμε στὴν ἐπιστολὴ ποὺ ἔγραψε ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Ἀκροπολίτης (13./14. αἰ.) σὲ κάποιον φίλο του γιὰ τὸ διάλογο *Τιμαρίων* η̄ *Περὶ τῶν κατ'* αὐτὸν παθημάτων, ἐναὶ ἔργο τοῦ 12. αἰ. ποὺ μιμεῖται τὸν Λουκιανό.¹¹⁹ ‘Ο Κωνσταντῖνος ὁ Ἀκροπολίτης γράφει γιὰ τὸ συγγραφέα τοῦ διαλόγου: “Ἐγωγε οἴκτείρω τὸν ἄνθρωπον, εἴ γε δέον καλεῖν αὐτὸν ἄνθρωπον, καὶ μυσάπτεσθαι δέ πως προόγομαι...οὗτος δὲ ὡς οἶμαι καὶ τοῖς ἐφ' ἑαυτοῦ τε καὶ μετ' αὐτὸν μισητέος, δτι καὶ βδελυκτέος ἔδοξε τε καὶ δόξειεν, ὡς τὴν παραφροσύνην οὐ παθὼν ἄλλ' ἐλόμενος, ἐπῆλθε μοι αὐτίκα τῷ διελθεῖν παραπέμψαι πυρί, ὡς μὴ τοῦ λοιποῦ πρὸς θέαν τῶν Χριστιανῶν ἔλθοι τινί. Νομίζω πώς τὰ σχόλια περιττεύουν.

‘Η ἐχθρότητα τῶν βυζαντινῶν, ποὺ εἶχε στραφεῖ ἴδιαίτερα, δπως ἦταν φυσικό, ἐναντίον τοῦ ἔργου *Περὶ τῆς Περεγρίνου τελευτῆς*, ἐπηρέασε σημαντικὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση αὐτοῦ τοῦ ἔργου. ‘Ο γραφέας τοῦ κώδικα Paris. gr. 2957 (15. αἰ.) τὸ παρέλειψε ἐπίτηδες, σημειώνοντας στὸ φ. 126α: ἐνταῦθα παρείθη ἔκοντί, δ περὶ Περεγρίνου τελευτῆς λόγος διὰ τὸ ἀποσκόπτειν ἐν τούτῳ εἰς τοὺς Χριστιανούς.¹²⁰ Στοὺς κώδικες Vindob. ph. gr. 123 (10./11. αἰ.) καὶ Vatic. gr. 89 (14. αἰ.) τὰ φύλλα ποὺ περιεῖχαν τὸ ἔργο αὐτὸν λείπουν: κάποιος τὰ ἔσχισε.¹²¹ “Ισως αὐτὸν νὰ ἔγινε δταν τὸ Περὶ τῆς Περεγρίνου τελευτῆς τὸ περιέλαβαν στὸν Index Librorum Prohibitorum ποὺ τυπώθηκε στὴ Ρώμη τὸ 1664 μὲ ἐντολὴ τοῦ πάπα Ἀλεξάνδρου τοῦ Ζ'.¹²² ‘Η ‘Ιερὰ Ἔξταση φρόντισε τότε νὰ ἔξαφανίσει τὸ ἔργο δχι μόνο ἀπὸ τὰ χφφ ἄλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς editiones Aldinae (τοῦ 1503 καὶ τοῦ 1522).¹²³

Αὐτὴ ἡ ἐχθρικὴ διάθεση ἀκολούθησε τὸν Λουκιανὸν καὶ ἐπηρέασε τὴ φήμη του καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια. Εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ λόγια τοῦ J. PH. TREUNER, *Theologia Athei seu, qui ita injuste audit, Luciani, Ienae 1697, praeloquium*: «...Lucianus, qui, cum in Deos Gentilium aliquanto liberius invehernetur, a

119. ‘Η ἐπιστολὴ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Ἀκροπολίτη ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν M. TREU, *Ein Kritiker des Timarion*, ByzZ 1 (1892), 361-365. ‘Ο R. ROMANO, δ.π., στὶς σσ. 42-45 ξχει ξανακειδώσει τὴν ἐπιστολὴν.

120. Bλ. K. MRAS, δ.π., σ. 18, σημ. 1.

121. Γιὰ τὸν πρῶτο βλ. N. NILÉN, *Lucianus. Prolegomena*, Lipsiae 1906, σ. 70 καὶ σημ. 1. Γιὰ τὸν δεύτερο βλ. H. RABE, δ.π., σσ. 724-725.

122. Bλ. J. BERNAYS, δ.π., σσ. 87-88.

123. Bλ. J. H. C. SCHUBART, *Einige Bemerkungen über das Griechische Scholienwesen, mit besondrer Beziehung auf den Lucianischen Scholiasten und die Wiener Handschriften des Lucian*, Zeitschrift für die Alterthumswissenschaft 1834, Nr. 142, στ. 1141.

Deorum istorum patronis communiter pro atheo et blasphemō habebatur. Atque haec opinio totum ferme orbem eruditum est pervagata, adeo ut Anglus quidam, Thomas Broune, dicturus impium, nominaret Lucianum». Ή ίδια διάθεση ἐπηρέασε τοὺς ὑπομνηματιστὲς τοῦ Λουκιανοῦ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Στὸν 18. καὶ στὸν 19. αἱ. γράφτηκε ἔνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἐργασιῶν γιὰ τὴ σχέση τοῦ Λουκιανοῦ μὲ τοὺς χριστιανούς,¹²⁴ οἱ δποῖες ὑποστήριζαν ἀπόψεις ποὺ ἔφταναν ἀπὸ τὸ ἔνα δάκρο ὡς τὸ δλλο: ἀπὸ τὴν ἀποψῃ δτι ὁ Λουκιανὸς προσπάθησε νὰ δικιωμαδήσει καὶ νὰ πολεμήσει τὴ νέα θρησκεία μέχρι τὴν ἀποψῃ δτι θέλησε κρυφὰ νὰ τὴ βοηθήσει πολεμώντας τοὺς ἀρχαίους θεούς.¹²⁵ Γύρω στὸ τέλος τοῦ 19. αἱ. σταμάτησε πιὰ τὸ θέμα αὐτὸν νὰ ἀποτελεῖ βασικὸ πρόβλημα τῆς συζήτησης τῆς σχετικῆς μὲ τὸν Λουκιανό, μιὰ καὶ ἥδη στὰ μέσα περίπου τοῦ αἰώνα εἶχε σταματήσει ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Λουκιανοῦ καὶ ἡ ἀντίδρασή της.

Τὸ συμπέρασμά μας λοιπὸν εἶναι δτι τὸ δρθρὸ τῆς Σούδας γιὰ τὸν Λουκιανὸν εἶναι ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὴν ἔχθρικὴ διάθεση τοῦ Ἀρέθα ἐναντίον τοῦ συγγραφέα αὐτοῦ, ποὺ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει ἀφορμὴ γιὰ νέα κατηγορία ἀθετας ἐναντίον τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Τὰ σχόλια ποὺ ἔγραψε ὁ Ἀρέθας στὸ πρωπικό του χφ τοῦ Λουκιανοῦ, καθὼς ἀντιγράφτηκαν καὶ σὲ δλλα χφφ, δημιούργησαν ἔνα ἔχθρικὸ κλέμα, ποὺ ἀκολούθησε τὸν Λουκιανὸν γιὰ κιῶνες δλόκληρους, ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ περασμένου αἰώνα.

Σπουδαστήριο Κλασικῆς Φιλολογίας
καὶ Ἀρχαίας Ἰστορίας

Δ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

124. Βλ. τὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴν περίοδο 1700-1878 στοὺς W. ENGELMANN - E. PREUSS, *Bibliotheca Scriptorum Classicorum*, 1. τόμος, Leipzig 1880 (φωτ. ἀνατ. Hildesheim 1959), σσ. 493-497.

125. Βλ. M. CROISSET, δ.π., σ. 196.

SUMMARY

The purpose of this article is to trace the source of the violent attack against Lucian at the beginning and, primarily, at the end of the *Suda* article on the sophist (A 683 ADLER). The tale of Lucian ending his life torn to pieces by dogs which is recorded in the last section of the article seems to belong to the motif of the dreadful death in store for impious persons. This narrative is probably an addition to Hesychius Illustrius' life of Lucian, which is the source of the *Suda* article. Lucian's treatment of Christianity in his works does not justify such an attack, and so we must try and trace the origin of this open hostility.

We possess the testimonies of only three persons who wrote about Lucian before the Byzantine scholars became interested in him, and none of them shows any hostility: Lactantius, Eunapius, and Isidorus of Pelusium. Isidorus, in fact, gives us the gentiles' opinion of Lucian, and there are common elements between his account and the beginning of the *Suda* article. It is probable, therefore, that the first section of the *Suda* entry draws on that section of Hesychius' life of Lucian in which Hesychius presented the opinion the heathens had of Lucian.

The last section of the *Suda* article, however, is a quite different matter: it contains an attack on Lucian because of his treatment of Christianity in *de morte Peregrini*, and this must have been the work of a Byzantine lexicographer. During the Byzantine period both Photius and Leo Philosophus had a high opinion of Lucian, while the Byzantine scholia on him display the kind of enmity we encounter in *Suda*. We know the names of three Byzantine scholiasts: Basil, bishop of Adada, Arethas, archbishop of Caesarea, and Alexander, bishop of Nicaea. Basil is well disposed towards Lucian, while Arethas hurls insulting epithets at him. Now Arethas was a very important person during his lifetime and influenced his contemporaries in no mean way. The scholia which he added on the margins of his personal copy of Lucian's works (Harleianus 5694) were later copied, either as an independent work (e.g. Coislinianus 345) or as marginalia on other manuscripts of Lucian. There are traces of Arethas' considerable influence on his contemporaries,

as well as on later readers of Lucian; such an influence may be seen even in the scholia of Alexander, bishop of Nicaea. In short, one comes across a very limited number of scholia hostile to Lucian before Arethas (cf. Vaticanus gr. 90), while Arethas seems to have been the first to turn against him with hatred and passion.

This attitude of Arethas may be explained (a) by his fear of becoming himself a victim to the general reaction against Byzantine scholars interested in classical authors; (b) by the accusation of impiety levelled against him when he was deacon by a certain Nikolaos Xylomachaires and which might had been repeated when he was an archbishop because of his interest in the «atheist»; and (c) by his irritable and passionate character, as this is displayed in some other parts of his work.

As there are some verbal as well as thematic similarities between the *Suda* article and Arethas' scholia, one may conclude that the author of the former was influenced by the attack against Lucian which originated with the latter. As a result Arethas and the *Suda* were instrumental in creating and perpetuating (to the middle of the ninth century) an attitude of hostility towards Lucian.

